

ΖΑΚΗΣ ΧΑΤΖΗΣ

Ένα παιδί στην Κατοχή

Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος
2016

Ένα παιδί στην Κατοχή

Ο συγγραφέας ευχαριστεί θερμά την κυρία Μπέλλα Ααρών για τη συμβολή της στην επιμέλεια του κειμένου.

Ζάκης Χατζής, Αθήνα 1953.

Αρχίζοντας να γράφω την κατοχική ιστορία της οικογένειάς μου, μένω κι εγώ με το ερώτημα τι με έσπρωξε, μετά από εβδομήντα χρόνια, να θέλω να περιγράψω εκείνη την εποχή, από το 1940 ως το 1944 που έφυγαν οι Γερμανοί από την πατρίδα μου την Ελλάδα...

Θυμάμαι ότι το 2005 ο σκηνοθέτης Spielberg, αυτός των μεγάλων κινηματογραφικών επιτυχιών, για να διαιωνίσει τη μνήμη του Ολοκαυτώματος, ίδρυσε έναν οργανισμό και κατάφερε να συλλέξει μαρτυρίες εκατοντάδων επιζώντων. Μεταξύ αυτών των μαρτύρων-ομιλητών ήταν η γυναίκα μου, Άστρω Χατζή, κι εγώ, ο ομιλών. Σε κασέτες έχουν μαγνητοφωνηθεί όλα τα γεγονότα της εποχής εκείνης, με διαφορετικό τρόπο δοσμένα, όντας όμως και οι δύο μάρτυρες των γεγονότων εκείνων, σε ηλικία οκτώ και δεκατριών χρόνων αντίστοιχα.

Κάπως έτσι άρχιζε η αφήγησή μου. Κρυβόμασταν σε πόλεις και χωριά, σε βουνά, κοντά στους αντάρτες του ΕΛΑΣ ή του ΕΔΕΣ. Η οικογένειά μου αποτελείτο από τον πατέρα, Λέων Χατζή, τη μητέρα μου, Σαρίνα ή Νίνα, εμένα, δεκατριών, και τα δύο αδέρφια μου, Χρυσούλα, οκτώ ετών, και Μωρίς τριών.

Σήμερα είμαι στην ηλικία των ογδόντα τριών ετών και προσπαθώ να ανασύρω από την αρχειοθήκη της μνήμης μου τα τραγικά εκείνα γεγονότα με κάθε λεπτομέρεια και, πιστέψτε με, δεν είναι καθόλου εύκολο τόσο από συναισθηματική πλευρά όσο και από ιστορική. Όταν ακούω και βλέπω να δυναμώνουν οι φωνές της μισαλλοδοξίας και του μίσους, όταν οι αρνητές του Ολοκαυτώματος ισχυροποιούνται στη σύγχρονη Ελλάδα.

Ο πεθερός μου, Λέων Μπατής, είναι ο πρώτος Έλληνας Εβραίος που γύρισε από τα στρατόπεδα της κολάσεως του Άουσβιτς, περπατώντας δυο-τρεις μήνες από την Πολωνία. Όταν έφθασε στη Θεσσαλονίκη και άρχισε να διηγείται –τέλη Απριλίου του 1945 ήταν– για τα όσα είχε ζήσει, τους φούρνους, τους θαλάμους των αερίων, τα πτώματα, την κατακρεούργηση ζώντων και νεκρών, τον θεώρησαν τρελό. Όλοι έλεγαν «Κρίμα, μάλλον έχασε τα λογικά του. Είναι δυνατόν να καίνε ανθρώπους; Σάλεψε ο καημένος!». Τόση κτηνωδία δεν μπορούσε να τη φανταστεί ανθρώπινος νους.

Ας γυρίσω όμως στην οικογένεια του Λέων Χατζή. Πώς σώθηκε η οικογένεια του Λέων Χατζή, δηλαδή η οικογένειά μου. Οι Γερμανοί έχουν μπει στην Ελλάδα. Όσοι γλιτώσαμε από την πείνα του 1941 στην Αθήνα ήμασταν οι τυχεροί. 700.000 μετριούνται οι ζωές αυτών που έχασαν τη μάχη μόνο από πείνα. Οι στρατιώτες που σκοτώθηκαν στον πόλεμο στα αλβανικά βουνά – τότε που ο Τσώρτσιλ είπε «πολέμησε σαν ήρωας, αλλά από τώρα και στο εξής θα λέμε οι ήρωες πολέμησαν σαν Έλληνες».

Αυτές τις μνήμες τις ανασύρω διότι θέλω να αφήσω παρακαταθήκη στα εγγόνια μου, τον Άκη και την Άρτεμι, την προσωπική μου μαρτυρία. Οι κόρες μου, Νινέττα και Σόφη, τα γνωρίζουν είτε από τις διηγήσεις όλων μας είτε από βιβλία που έχουν διαβάσει.

Στα χρόνια της Κατοχής εγώ ήμουν έντεκα ετών περίπου. Διπλή και τριπλή δυστυχία για όλον τον ελληνικό λαό, αλλά για μας τους Εβραίους ακόμα τραγικότερη η μοίρα. Τον Μάρτιο του 1943 γίνονται οι πρώτες συλλήψεις και πιάνουν στην πλατεία Ελευθερίας τους πρώτους Εβραίους της Θεσσαλονίκης και αρχίζουν οι μεταγωγές με τα τρένα. Έχουν γραφτεί και έχουν αποτυπωθεί τα γεγονότα με ιστορική ακρίβεια τόσο από τους ίδιους τους επιζώντες αλλά και από τους μετέπειτα ιστορικούς και τις έρευνες που έχουν γίνει. Οι φωτογραφίες με τα γυμνάσια και τα καψόνια, τα γκέτο και ο αφανισμός των Θεσσαλονικέων έχει καταγραφεί. Το μόνο που έχει απομείνει είναι ο

φόβος και η αγωνία για τους υπόλοιπους. Τι θα απογίνουν οι υπόλοιποι σε Αθήνα και τις υπόλοιπες πόλεις; Τι θα συμβεί και σε μας;

Νέα που έρχονται από τη Θεσσαλονίκη μόνο φόβο γεμίζουν τους γονείς μας και κάθε εβραϊκή οικογένεια. Το «γιατί» είναι το τελευταίο ερώτημα κάθε οικογένειας. Τι μας περιμένει είναι το μόνο ερώτημα. Πώς θα γλιτώσουμε; Ποιους δρόμους πρέπει να ακολουθήσουμε; Ακούγονται διαδόσεις ότι ο αστυνομικός διευθυντής των Αθηνών, ο Έβερετ, εκδίδει πλαστές ταυτότητες, και έτσι μπορούμε να γλιτώσουμε. Έτσι ακούγεται. Αυτή η είδηση από στόμα σε στόμα μεταδίδεται και η απόφαση είναι μία. Να προμηθευτούμε χριστιανικές ταυτότητες.

Εμείς μένουμε στα Πετράλωνα, Εξωνέων 3 – εκείνη την εποχή, οι δύο οικογένειες, Χατζή και Μπατή, μένουμε μαζί. Οι δύο αδελφές, Νίνα και Σοφία, και οι οικογένειές τους μένουμε μαζί σε ένα σπίτι. Ανήκουμε στο 9^ο αστυνομικό τμήμα Θησείου. Μη με ρωτήσετε πώς και ποιος δεν γνωρίζω. Πάντως οι γονείς προμηθεύονται καινούργιες αστυνομικές ταυτότητες και έτσι ζούμε και πορευόμαστε. Δεν ξέρω ποιος ήταν ο διοικητής. Δεν ξέρω αν και ποιοι πληρώθηκαν. Το μόνο που ξέρω είναι ότι τα σημερινά μας ονόματα είναι από Λέων Λεωνίδα, ο πατέρας μου, από Σαρίνα Νίνα, η μητέρα μου, από Ισαάκ Γιαννάκης, εγώ, η Χρυσούλα παραμένει Χρυσούλα και ο μικρός αδελφός μου από Μωρίς Νίκος. Άντε τώρα να καταλάβουμε εμείς τα παιδιά –πόσο μάλλον τα αδέρφια μου τόσο μικρά– γιατί αλλάξαμε ονόματα.

Τα μαύρα σύννεφα γεμίζουν τις ψυχές όλων. Μαθαίνουμε ότι οι Γερμανοί ζητούν από το συμβούλιο της εβραϊκής κοινότητας Αθηνών και από τον ραβίνο Μπαρζιλάι να τους παραδώσει τους καταλόγους με τα ονόματα και τις διευθύνσεις των Εβραίων εγγεγραμμένων στα μητρώα της Κοινότητας. Θα πρέπει να είναι Ιούλιος του 1943 ή Αύγουστος. Από ό,τι μετά τον πόλεμο μπόρεσα να μάθω, συνεδριάσεις και κόντρα συνεδριάσεις πρέπει να έγιναν του Συμβουλίου με τη συμμετοχή του ραβίνου. Κωλυσιεργούσαν όσο μπορούσαν, καθυστερούσαν με διάφορες προφάσεις να δώσουν λίστες, ώστε να προετοιμαστούν οι οικογένειες για να γλιτώσουν. Το τελευταίο του μήνυμα «Ο Θεός μαζί σας». Από κει και πέρα εξαφανίζεται. Ποιοι, πότε τον πήραν δεν γνωρίζει κανείς. Μετά τον πόλεμο, μαθαίνουμε ότι φυγαδεύτηκε στα βουνά. Το ΕΑΜ τον έσωσε στέλνοντάς τον σε ανταρτοκρατούμενα μέρη. Εκεί τον τάζαν, τον φύλαγαν, ενώ αυτοί πεινούσαν και πολεμούσαν τους Γερμανούς, και του παρείχαν καλή και ασφαλή ζωή.

Αφού περιέγραψα συνοπτικά και απλά τη γενική κατάσταση της Κατοχής από τους Γερμανούς, έρχομαι στο κεφάλαιο πώς γλιτώσαμε τελικά. Αθήνα 1943, Αύγουστος. Ο πατέρας μου Λέων φορτώνει υφάσματα –όλον τον προηγούμενο καιρό– για τα Τρίκαλα Θεσσαλίας και τα στέλνει στην οικογένεια Σαμουήλ, την οικογένεια της μητέρας μου.

Ζάκης Χατζής, Τρίκαλα 1932.

Από αριστερά: Χρυσούλα Χατζή, Νίνα Χατζή, Λέων Χατζής, Μωρίς Χατζής, Αθήνα 1952.

Οι Σαμουήλ είχαν κατάστημα υφασμάτων στα Τρίκαλα προπολεμικά. Η επαρχία, αντίθετα από την Αθήνα, είχε τρόφιμα, είχε χρήματα εκείνη την εποχή, δεν στερείτο ούτε ένα ψίχουλο. Τα τρόφιμα ήταν πολύτιμα και εκείνοι είχαν. Έτσι αγόραζαν υφάσματα, πιο πολλά για προικιά, για φορεσιές. Η αγορά των υφασμάτων γινόταν από την Αθήνα. Ο πατέρας μου είχε γνωριστεί με τον πράκτορα αυτοκινήτων για τη Θεσσαλία. Τότε το ταξίδι Αθήνα-Τρίκαλα ήταν τρεις μέρες. Τα αυτοκίνητα ήταν, το ένα μάλλον, γκαζοζέν. Είχαν στο πίσω εξωτερικό μέρος μια σχάρα και εκεί επάνω ήταν ένας θερμοσίφωνας όρθιος. Τι, πώς δεν ξέρω. Με μετατροπές στη μηχανή δέχονταν καύσιμο, μάλλον από ξύλα, και δημιουργούνταν κίνηση. Αυτά μόνο ξέρω για την αυτοκίνηση των φορτηγών και των λεωφορείων. Ο ένας ονομαζόταν Αποστόλης. Αυτός οδηγούσε το λεωφορείο στο ταξίδι Αθήνα-Τρίκαλα. Έτσι, στέλνοντας συχνά πυκνά υφάσματα στα κουνιάδια του, τον γνώρισε καλά τον πράκτορα ο πατέρας μου.

Ο πατέρας μου, αφού έμαθε ότι μας ζητούσαν οι Γερμανοί από το Κοινοτικό Συμβούλιο, σκέφθηκε ότι ήρθε και η δική μας ώρα. Μάζεψαν με τη μητέρα μου ένα στρώμα διπλό, μάζεψαν σακούλια με λίγα τρόφιμα, μια δεύτερη αλλαξιά ρούχα και άλλα πράγματα, τα εντελώς απαραίτητα για την επιβίωσή μας. Η μητέρα μου μας έφτιαξε τρεις ζώνες – σκεφθείτε σαν αυτές που φοράνε με φυσίγγια οι κυνηγοί με θήκες. Εκεί μοίρασαν τα λίγα χρυσαφικά που είχαν. Έβαλαν τις ζώνες –ακόμα και τις βέρες τους– στη μέση του κάθε παιδιού τους. Κανείς δεν ήξερε ούτε πώς θα επιζήσουμε ούτε στο μέλλον πού θα βρισκόταν το κάθε παιδί. Το μόνο που ξέραμε ήταν ότι έπρεπε να φύγουμε σε άγνωστη κατεύθυνση. Άγνωστοι ανάμεσα σε αγνώστους. Ο πατέρας μου είχε νοικιάσει ένα μικρό σπίτι στο Πολύδροσο, μετά το Χαλάνδρι. Μαζί πήραμε και λίγα υφάσματα σε δύο δέματα. Από αυτά ζούσαμε, όσο ζούσαμε. Είχε και λίγες δωδεκάδες χτένια. Τα χτένια, λόγω της ψείρας, είχαν πέραση εκείνη την εποχή. Ήταν κοκκάλινα. Ήταν πολύτιμο εμπόρευμα εκείνη την εποχή, ανταλλάξιμο είδος με στάρι, λάδι, φασόλια.

Μετακομίσαμε στο Πολύδροσο. Λίγα λόγια για τον αποχωρισμό των δύο οικογενειών, του Χατζή και του Μπατή, από την Εξωνέων. Βάλτε για λίγο τη σκέψη σας και γυρίστε την ταινία πίσω στη σκηνή του αποχωρισμού. Τρία παιδιά η οικογένεια Χατζή, τρία παιδιά η οικογένεια Μπατή, με λίγα χρόνια διαφορά ηλικίας το ένα από το άλλο. Δύο αγαπημένες αδελφές, η Νίνα και η Σοφία, η καθεμιά από δω και πέρα χωριστά. Χωριστές ζωές, χωριστά δάκρυα, και τα παιδιά να μην μπορούν να καταλάβουν τι σήμαινε αυτό. Οι γονείς μας όμως;

Θα ήθελα ο Άκης και η Άρτεμις να κλείσουν για λίγο τα μάτια και να μεταφερθούν σε αυτή τη σκηνή, σε εκείνη την εποχή. Να πλάσουν τον αποχωρισμό αυτών των οικογενειών. Τότε ίσως ανέβει κάποιο δάκρυ στα ακροβλέφαρά τους. Εγώ, γέρος τώρα, κλαίω και γράφω με αναφιλητά και σύγχυση.

Φορτώθηκαν τα λίγα πράγματα από την Εξωνέων για το άγνωστο. Η οικογένεια Μπατή έμεινε ακόμα εκεί. Από κείνη τη στιγμή οι δύο αδελφές χωρίζουν. Πότε θα ξαναβρεθούν άγνωστο. Θα ξαναβρεθούμε; Λίγη ανάσα, πολλή συγκίνηση. Ο ουρανός για τους Εβραίους της Αθήνας βαραίνει. Ο πατέρας μου προσπαθεί να μάθει τι συμβαίνει. Κατεβαίνει από το Πολύδροσο στο πρακτορείο, στην πλατεία Κοτζιά. Το πρακτορείο ήταν όπως από την Εθνική Τράπεζα βλέπουμε το δημαρχείο Αθηνών, δεξιά στην πρώτη γωνία, πριν βγούμε στην οδό Αθηνάς. Μας υποδεικνύει ο πράκτορας πως το καλύτερο είναι να φύγουμε προς την Ελεύθερη Ελλάδα. Εκεί που κυριαρχούσε ο ΕΛΑΣ. Εκεί θα μπορούσαμε να ζήσουμε ελεύθεροι πολίτες.

Κάνω μια παρένθεση εδώ. Η οικογένεια του Λέων Μπατή είχε έρθει από τα Γιάννενα το 1941, μέσα στον πόλεμο. Το σπίτι τους στα Γιάννενα είχε βομβαρδιστεί κατά το διάστημα του πολέμου, καθώς και το μαγαζί της οικογένειας, και είχε λεηλατηθεί από τους Ιταλούς. Μόλις μπήκαν οι Γερμανοί στα Γιάννενα και μετά την καταστροφή, ο Λέων παίρνει την απόφαση και μετακομίζει στην Αθήνα. Πάντα ήταν πολύ δυνατός και γρήγορος στις αποφάσεις και τις ενέργειές του. Η Σοφία, η γυναίκα του, και τα τρία του παιδιά, Μπέκυ (Άστρο-Άρτεμις), Μάκης (Σολομάκης) και Ευτυχία, έρχονται Αθήνα. Αφήνει πίσω τους γονείς του, Σολομάκη και Άστρο, την αδελφή του, Ματίλντα, ανύπαντρη. Τρομερή, εργατική, άξια γυναίκα, κοριτσάκι εκείνη την εποχή. Αυτή θα προστατεύσει τους γονείς της.

Τότε είχε αρχίσει το εμπόριο υφασμάτων μέσω Αλβανίας προς Ελλάδα. Πολλά τσίτια έρχονταν εκείνη την εποχή, ένα είδος υφάσματος. Ο Λέων ήρθε στην Αθήνα με την οικογένειά του. Ειδοποίησαν τους γονείς μου και αυτοί, με τη σειρά τους, έψαξαν και βρήκαν ένα μεγάλο σπίτι και ενώθηκαν οι δύο οικογένειες. Οι δύο αδελφές πλέον έσμιζαν και οι δύο οικογένειες έμεναν μαζί. Οι δύο Λέων, και οι δύο από τα Γιάννενα, προσπαθούσαν να ζήσουν μαζί. Έτσι στεγάστηκαν οι δύο οικογένειες στην οδό Εξωνέων μαζί. Ο Λέων Μπατής αμέσως νοίκιασε μαγαζί στην οδό Καπνικαρέας, στον πρώτο όροφο, και άρχισε αυτό που ήξερε να κάνει, αγόραζε και πούλαγε υφάσματα.

Στο εμπόριο, στα Γιάννενα, τον βοηθούσε και η αδελφή του Ματίλντα. Η αξιοσύνη του Λέων γρήγορα φάνηκε. Στήθηκε επιχείρηση γρήγορα, αγόραζε και πούλαγε υφάσματα. Αυτό ίσως αργότερα τον μέθυσε. Η οικονομική του πρόοδος εκείνη την εποχή ίσως δεν τον άφησε να δει τους κινδύνους και να φύγει να κρυφτεί. Δεν έφυγε, δεν κρύφτηκε, και τελικά την 25η Μαρτίου του 1944 πιάστηκε στη συναγωγή μαζί με όλους του άλλους που δεν κρύφτηκαν. Εδώ σταματάω.

Η απόφαση παίρνεται. Περιμένει ο πατέρας μου να του πούνε πότε θα μας φυγαδεύσουν. Μένουμε στο Πολύδροσο. Κάποτε ειδοποιήθηκε ο πατέρας μου. Πρέπει την τάδε μέρα και ώρα, και με ό,τι έχουμε, να βρεθούμε στο πρακτορείο. Τώρα θυμάμαι. Βαρνάβα, στην πλατεία Κοτζιά. Η ημέρα της αναχώρησής μας, νομίζω, ήταν Τετάρτη. Η ημέρα αυτή ήταν η ιερότερη μέρα για τον εβραϊσμό. Μέρα Κιπούρ. Ξέρετε τι σημαίνει Κιπούρ; Μέρα εξιλέωσης για τους Εβραίους.

Εδώ πρέπει να γράψω λίγα λόγια για τον πατέρα μου. Ο πατέρας μου, γεννημένος το 1906 στα Γιάννενα, προήρχετο από οικογένεια θρησκευόμενη, όχι θρησκόληπτη. Αναθρεμμένος με τις εβραϊκές αρχές, πιστός με ήθη και έθιμα εβραϊκά, παραδόσεις οικογενειακές. Κιπούρ ό,τι πιο σοβαρό, ό,τι πιο σεβαστό, ό,τι πιο ιερό.

Κι όμως αυτή τη μέρα έπρεπε να ταξιδέψουμε. Σκεφθείτε. Πλήρης αργία, προσευχή και περισυλλογή από τη μία ημέρα το απόγευμα έως την άλλη μέρα. Μετά τη δύση του ηλίου πλήρης απραξία, μόνο προσευχή, μόνο περισυλλογή. Ούτε σταγόνα νερό ούτε κίνηση, παρά μόνο με τα πόδια για τη συναγωγή. Ούτε

Οικογένεια Χατζή: από αριστερά Χρυσούλα, Λέων, Νίνα-Σαρίνα, Ζάκης, Μωρίς, Αθήνα, 1947.

να αναπνεύσουμε, τρόπος του λέγειν. Ημέρα αφιερωμένη στον Θεό. Ημέρα άφεσης αμαρτιών ή ημέρα εξαγνισμού. Μόνο οι παλιοί μπορούν να καταλάβουν τι σημαίνει Κιπούρ.

Σεπτέμβρης του 1943. Άλλη ευκαιρία για να φύγουμε ίσως δεν θα υπήρχε. Δεν θα μας δινόταν άλλη ευκαιρία. Δεν μπορείτε να φανταστείτε τι σήμαινε αυτό. Εάν δεν ταξιδεύαμε λόγω Κιπούρ, ίσως δεν σωνόμασταν. Είχε το δικαίωμα ο πατέρας μου να κρατήσει το έθιμο της πλήρους αδράνειας; Σας γράφω μόνο μία σκέψη από τις χιλιάδες που στριφογύριζαν στο μυαλό του. Η απόφαση πάρθηκε. Από τα ξημερώματα φορτώθηκαν τα λιγιστά υπάρχοντα και η πενταμελής οικογένεια πήγαμε στο πρακτορείο του Βαρνάβα.

Μετά από ώρες φτάσαμε. Ξεφορτώσαμε και περιμέναμε μαζί με τους άλλους να έρθει το λεωφορείο το γκαζοζέν. Όλοι σιγομιλούσαμε, όλοι περιμέναμε, μικρά πηγαδάκια... Κανείς δεν ήξερε τον άλλον. Στο πεζοδρόμιο, μικρά μικρά μπουλούκια... Το κρύο είχε αρχίσει. Απόλυτη ησυχία για εμάς τους Έλληνες, που φωνάζουμε, που χειρονομούμε... Όλοι κρεμόμασταν από τα χείλη του πράκτορα. Κάποτε έφθασε το λεωφορείο. Το λεωφορείο είχε πάγκους, αντί για καθίσματα, από τη μία ως την άλλη άκρη. Ένας μικρός διάδρομος, ώστε οι πίσω να μπορούν να κουνηθούν ή να βγουν. Ο πράκτορας, πόσο θα ήθελα να ξέρω το όνομά του. Όπως βλέπετε, όταν μπορούσα να μάθω το όνομά του από τους γονείς μου, δεν το έκανα. Τέλος πάντων!

Άρχισε και έβαζε τους επιβάτες αρχίζοντας από τους πίσω πάγκους προς τα εμπρός. Κάθε πάγκος πρέπει να έχει πέντε πέντε καθήμενους. Την οικογένειά μας την έβαλε τελευταία, πίσω από τον οδηγό του λεωφορείου μέχρι την πόρτα. Μόνο μπροστά υπήρχε πόρτα, δεξιά από τον οδηγό. Τα πράγματα όλων είχαν φορτωθεί στη σχάρα που υπήρχε πάνω στη σκεπή. Σκεπάστηκαν, δέθηκαν για τη βροχή και τον αέρα. Αυτοί μόνο ήξεραν πόσο κράτησε αυτή η διαδικασία. Δεν θυμάμαι παρά μόνο μικροκουβέντες...

Κάποτε όλα ήταν έτοιμα. Το γκαζοζέν βόγκηξε, αλλά ήξερε το δρομολόγιο. Ο αδελφός του πράκτορα, ο Αποστόλης, είχε δίπλα από το κάθισμά του κούτες με τσιγάρα και πολλά μπουκάλια με ούζο ή κρασί. Αυτός ήξερε γιατί. Ξεκινήσαμε. Για πού; Για την ελευθερία για εμάς. Οι άλλοι επιβάτες τι ήταν; Μαυραγορίτες; Άνθρωποι που επέστρεφαν στα σπίτια τους από την Αθήνα; Τίποτα δεν ξέραμε... Τι μας ένοιαζε; Το πρώτο μπλόκο έγινε στον Σκαραμαγκά, λίγο πριν τη λιμνούλα που είναι δεξιά. Εκεί ήταν και τα πιο δύσκολα. Τον έλεγχο τον έκαναν Γκεσταπίτες. Όλες τις ταυτότητες τις είχε μαζέψει ο οδηγός και θα τις έδινε αυτός.

Μας είχαν ειδοποιήσει ούτε άχνα ούτε κουβέντα. Σταματήσαμε για τον πρώτο, τον πιο σκληρό έλεγχο. Η πόρτα άνοιξε. Ο Γκεσταπίτης με το βλοσυρό βλέμμα, με την κονκάρδα τη μεταλλική κρεμασμένη στο λαιμό, κοίταζε τις φωτογραφίες από τις ταυτότητες και με σκληρό βλέμμα τον κάθε επιβάτη. Σε μια στιγμή, θυμάμαι, ο οδηγός πήγε να του δώσει ένα μπουκάλι ούζο. Ο Γερμαναράς έβαλε τις φωνές. Γκάριζε, όπως είναι η γλώσσα τους γεμάτη σύμφωνα, θυμωμένος και δεν πήρε το ούζο. Τότε γύρισε το βλέμμα του και είδε την αδελφή μου. Άπλωσε το χέρι του να τη χαϊδέψει. Ίσως είχε κι αυτός κάποια κόρη στη Γερμανία. Μήπως και αυτοί οι Γερμανοί που ήταν στα κρεματόρια δεν είχαν παιδιά; Αυτοί δεν έκαigan τα Εβραιόπουλα; Δεν μπορώ να χαριστώ σε εκείνη τη γενιά των Γερμανών.

Η Χρυσούλα έβαλε τα κλάματα. Τότε τράβηξε το χέρι του ντροπιασμένος. Έδωσε πίσω τις ταυτότητες και φώναξε «traus». Έκλεισε την πόρτα ο οδηγός και το γκαζοζέν ξεκίνησε. Τότε όλοι αναπνεύσαμε, κι ένα χαμόγελο ελπίδας άνοιξε στα χείλη. Τότε άρχισαν και τα μικρομυρμουρητά. Σε λίγο ο πατέρας μου και η μητέρα μου

Οικογένεια Μπατή: Λέων, Σοφία, Μπέκη, Σολομάκης-Μάκης, Ευτυχούλα, Γιάννενα 1941.

κοιτάχτηκαν με τρόμο. Τι μουρμουρητά ακούγονταν. Τι προφορά είχαν αυτά τα ελληνικά! Πιο σπανιόλικά ακούγονταν. Το λεωφορείο είχε είκοσι δύο επιβάτες. Εάν αφαιρέσεις τους πέντε της οικογένειάς μας, που μιλούσαμε καθαρά ελληνικά όπως και οι υπόλοιποι Έλληνες, οι δεκαεπτά ήταν Θεσσαλονικείς Εβραίοι με τη δική τους ξεχωριστή προφορά. Τότε τρομοκρατήθηκαν οι γονείς και τότε κατάλαβαν γιατί ο πράκτορας έβαλε τη δική μας οικογένεια αμέσως πίσω από τον οδηγό. Εάν ρωτούσαν κάτι εμάς, καλά. Εάν ρωτούσαν τους Θεσσαλονικείς, αλίμονο! Τι θα γινόταν; Τα ελληνικά μας, επαναλαμβάνω, ήταν όπως των άλλων Αθηναίων. Η προφορά δεν διέφερε, δεν ακουγόμασταν αλλιώς. Ξέχασα να πω πως προορισμός ήταν η Καρδίτσα.

Την Καρδίτσα την κατείχαν οι αντάρτες του ΕΛΑΣ, άρα κανένας κίνδυνος. Το θέμα ήταν να φθάσουμε εκεί. Τώρα, αγκομαχώντας, θα ανεβαίναμε στην Αγία Σωτήρα. Μεγάλη ανηφοριά πάνω από το ανώτατο όριο του 5%. Πολλά αυτοκίνητα σταματούσαν στην ανηφοριά, γιατί τα ψυγεία έβραζαν. Ευτυχώς για μας το λεωφορείο αγκομαχούσε, αλλά

ανέβαινε την ανηφοριά. Άντε, λίγο έμεινε, λίγο ακόμα, λίγο ακόμα. Πράγματι ανέβηκε. Χαρά από όλους. Σταμάτημα από όλους, για να πάρει ανάσα το αυτοκίνητο. Και εμείς ήμασταν στην Αγία Σωτήρα. Σταμάτημα, λίγη ανάσα, λίγο νερό στα στεγνά χείλη...

Εκκίνημα, λίγο πιο αισιόδοξο, για τη Θήβα. Σημειώνω δεν υπήρχε ο σημερινός δρόμος, ούτε καν ήταν χαραγμένος! Η διαδρομή γεμάτη βουνά, ο δρόμος στενός. Πολλές φορές το ένα αυτοκίνητο σταματούσε για να περάσει το άλλο. Οι λακκούβες πιο πολλές από το ίσιωμα. Όμως, το λεωφορείο προχωρούσε. Σαν τα ζώα, μουλάρια και γαϊδούρια, που τα βγάζουν πέρα ακόμα και σε μονοπάτια. Θα ονομάσω αυθαίρετα και θα τα γράψω με το όνομα «Σωτηρία». Αυτό ήταν για εμάς. Θα έπρεπε να υμνήσω τον πράκτορα γιατί έσωσε είκοσι τρεις Εβραίους στο λεωφορείο του.

Τι θάρρος τα δύο αυτά αδέρφια. Είχαν οικογένειες; Είχαν παιδιά; Γυναίκες; Ήταν μια πράξη ηρωική, μια πράξη αντίστασης κατά των κατακτητών. Όμως, ας συνεχίσω το ταξίδι. Δεν πρέπει να ξεχάσω να γράψω ότι διοικητικά την Ελλάδα την είχαν χωρίσει οι κατακτητές σε ζώνες κατοχής, όπου είχαν την πλήρη κυριαρχία. Οι μεγαλουπόλεις, Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Πειραιάς, διοικούντο από τους Γερμανούς, γερμανοκρατούμενες. Άλλες πόλεις είχαν μικτή διοίκηση. Δράμα, Καβάλα βουλγαροκρατούμενες. Φυσικά, όπου ήθελαν πήγαιναν οι Γερμανοί. Η Θεσσαλία ιταλοκρατούμενη. Η Βουλγαρία είχε προσαχθεί στον Άξονα και γι' αυτό της παραχωρήθηκαν πόλεις. Σέρρες, Δράμα, Καβάλα...

Εδώ θα γράψω για κάτι ξεχωριστό που αφορά τους Βούλγαρους Εβραίους. Όταν οι Γερμανοί ζήτησαν από την κυβέρνηση της Βουλγαρίας να εφαρμοστεί κι εκεί αυτό που

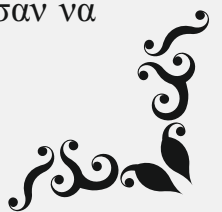
ονόμασαν «Τελική λύση», δηλαδή να μαζέψουν όλους τους Εβραίους της Βουλγαρίας και να τους στείλουν στα στρατόπεδα θανάτου, οι Βούλγαροι προσπάθησαν να βρουν τρόπους ώστε να γλιτώσουν. Όμως, μην μπορώντας να αρνηθούν, υποσχέθηκαν στους Γερμανούς ότι θα τους παραδώσουν σε αντάλλαγμα τους Εβραίους της Δράμας και της Καβάλας και άλλων πόλεων που διοικούσαν. Έτσι κι έγινε. Οι Βούλγαροι Εβραίοι δεν είχαν την τύχη των άλλων Εβραίων στις γερμανοκρατούμενες χώρες.

Αυτό το έμαθα το 1985, όταν ήμουν στο ΚΙΣ. Το 1985 η εβραϊκή βουλγαρική κοινότητα μας ζήτησε βοήθεια και το Δ.Σ. αποφάσισε και διέθεσε ένα σοβαρό ποσό. Με δική μου πρωτοβουλία μάζεψα χρήματα και τρόφιμα, ώστε η αποστολή αυτή να γίνει μεγαλύτερη και το Συμβούλιο μου ανέθεσε την αποστολή αυτή. Επιστράτευσα τις γνωριμίες που είχα και ενδεικτικά θα αναφέρω λίγα ονόματα που προθυμοποιήθηκαν στο κάλεσμά μου και προσέφεραν βοήθεια και τρόφιμα. Απευθύνθηκα σε χριστιανούς και Εβραίους. Θυμάμαι πως δειλά δειλά αποτάθηκα σε αυτούς που βγάζουν το ρύζι Agrino. Ζήτησα ένα τσουβάλι. Μου έδωσαν δύο. Δεν θα γράψω πώς προέκυψε αυτή η γνωριμία. Στη συνέχεια αποτάθηκα, χωρίς να έχω προσωπική γνωριμία, στον Νίκο Γκατένιο, που είχε τα παστεριωμένα γάλατα. Νομίζω Kronos Regile. Ζήτησα δύο κιβώτια. Μου έδωσαν πολλά περισσότερα. Ζήτησα λάδια από την εταιρεία Μαγρίζου (βαμβακέλαια που γίνονται μετά τον εκκοκκισμό του βαμβακιού). Ο Μαγρίζος παντρεύτηκε τη μικρή Χρυσούλα που λέγαμε πριν. Τότε ο Σίμος μου είπε: «Ζάκη, όχι λίγο λάδι για τους αδελφούς μας αλλά έναν τόνο λάδι». «Καλά, και πώς θα τα πας εκεί;» του απάντησα χαμογελώντας. «Σίμο, δεν ξέρω, θα δούμε». Και μου είπε: «Ένα φορτηγό της εταιρείας με τον οδηγό του, τα καύσιμα, και φυσικά θα φορτώσετε ό,τι θέλετε στην Αθήνα. Και τα έξοδα δικά μας. Ακόμα, θα στείλω φορτηγό στην Αθήνα να παραλάβει από το τάδε μέρος στον Βοτανικό, από την εταιρεία μεταφορών, όσα μαζέψετε από κει». Πρακτορείο «Κώστας Κιούσης». Κλείνω και αυτή την παρένθεση και συνεχίζω.

Μετά την Αγία Σωτήρα, μπλόκο στη Θήβα. Πάλι έλεγχος από Γερμανούς. Κάτι ρώτησαν, πώς και γιατί. Όλοι κάποια δικαιολογητικά ζητούσαν. Ευτυχώς τα είχαμε όλα, και κυρίως από κάποια δικαιολογία ο καθένας ότι δεν μπορούμε να ζήσουμε στην Αθήνα και γυρνάμε σε συγγενείς αληθινούς και ψεύτικους.

Άλλος έλεγχος στη Λιβαδειά. Και σε κάθε σταμάτημα η ψυχή του καθενός έφευγε και η καρδιά χτυπούσε με σφυγμούς, δεν ξέρω πόσους. Όμως, κάθε μπλόκο που περνούσαμε κι ένας βαθύς αναστεναγμός έβγαινε από τα σωθικά της ψυχής μας. Μετά από κάθε μπλόκο, η αναπνοή επανερχόταν δίνοντας χώρο και λίγη περισσότερη αισιοδοξία ότι θα τα καταφέρουμε, ότι θα ζήσουμε, ότι θα γυρίσουμε στα σπίτια μας. Κι ακόμα ήμασταν στην αρχή αυτού του ταξιδιού. Η ελπίδα είναι αυτή που τονώνει το ηθικό, που κάνει τη ζωή να γίνεται πιο υποφερτή, όταν μαύρα σκοτάδια γεμίζουν το μυαλό του ανθρώπου. Πάντοτε ο οδηγός του λεωφορείου, χαμογελώντας δήθεν ανέμελα, προσπαθούσε να καλοπιάνει τους στρατιώτες, τους υπαξιωματικούς. Αν ήταν Ιταλοί, «Ciao fratelli». Αν ήταν Γερμανοί, πιο σοβαρός «Guten morgen Kommandant». Μετά από κάθε έλεγχο, λίγο πιο κάτω, προσπαθούσε ο οδηγός να μάθει κάποιο νέο. Θα πάμε μέχρι την Καρδίτσα; Τελικός προορισμός.

Όπου νόμιζε, προσπαθούσε να επικοινωνήσει με το πρακτορείο των Αθηνών. Αυτούς που κουβαλούσε ήταν επικίνδυνο υλικό... Ήταν εύφλεκτο υλικό. Με το παραμικρό λάθος, ή τυχαία, μπορούσε να έρθει η καταστροφή. Πάει ο ίδιος. Πάει το λεωφορείο. Πάνε αυτοί που μετέφερε με τόσο κίνδυνο... Λίγα χαμόγελα, λίγη χαρά άρχισαν να ζωγραφίζονται στα πρόσωπά μας.

Σε λίγο αρχίζουν τα βουνά που μας οδηγούσαν προς τη Λαμία. Θα ανέβουμε το βουνό του Μπράλου, κακοτράχαλα βουνά. Εδώ ξέραμε πως κάπου εδώ γύρω άρχιζε το αντάρτικο. Άρχιζε η Ελεύθερη Ελλάδα. Η αγωνία μεγάλη. Εάν οι αντάρτες είχαν προγραμματίσει κάποια επιχείρηση κατά των Γερμανών, θα γλιτώναμε; Εάν κάποια φάλαγγα των Γερμανών περνούσε; Εάν κάποια ενέδρα είχε στηθεί; Εάν βρισκόμασταν στη μέση κάποιας μάχης; Πόσα εάν... Πόσος φόβος... Αμέτρητα συναισθήματα με αυτά που μπορούσαν να μας συμβούν. Ανάμικτος φόβος με ελπίδα. Κάποιες ώρες γεμάτες αγωνία. Κατεβαίνουμε τον Μπράλο. Κάπου στη μέση της διαδρομής, σε ένα πανδοχείο, σταματάμε. Υπάρχουν και προσωπικές, οργανικές ανάγκες. Ξεκίνημα πάλι τώρα. Κατηφοριά του βουνού.

Σε λίγο αντικρίζουμε έναν ίσιο δρόμο, μακρύ. Είναι έντεκα χιλιόμετρα ευθεία έως τη Λαμία. Ε να, φθάσαμε στη Λαμία. Άλλος κόσμος, άλλοι άνθρωποι. Εδώ βλέπεις ότι κάτι ζουν. Κάποιοι υπάρχουν, κάπως σιτίζονται. Αρκεί να έχεις έστω και λίγα χρήματα. Πάνε οι τσουκνίδες και οι λαχανίδες χωρίς λάδι, οι βραστές πατατόφλουδες... Η πείνα και τα στομάχια σχεδόν γεμάτα. Άλλος κόσμος, ζει. Εδώ έχουν κάποιες σοδειές. Έχουν κάτι περισσότερο για το μεσημέρι, για το βράδυ, εδώ δεν λιμοκτονούν οι άνθρωποι. Πάντα οι Γερμανοί, πάντα ο φόβος του αύριο, αλλά γεμίζουν τα στομάχια...

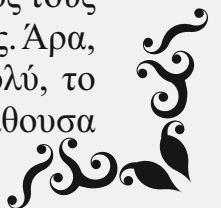
Αφού μείναμε, δεν ξέρω πόσες ώρες, θα πρέπει τώρα να αρχίσει η ανηφόρα για τον Δομοκό. Θα άρχιζε το άλλο βουνό, ο Δραχμάν Αγάς. Κακοτράχαλο βουνό, στενός δρόμος, δύσκολο ανέβασμα. Το αυτοκίνητο βογκάει και πάλι, αλλά τα καταφέρνει. Τώρα ήμασταν όλοι πιο αισιόδοξοι. Ο Δομοκός, ο δρόμος που γύρω του είναι χωριά λεύτερα, μυρίζει λευτεριά. Δύσκολο βουνό, αλλά ο αέρας είναι διαφορετικός. Το κρύο είναι τσουχτερό, η συννεφιά μεγάλη, μα οι αναπνοές παίρνουν και βγάζουν καθαρό αέρα!

Τα χιλιόμετρα μέχρι τον προορισμό μας λιγοστεύουν. Η ανταρτοκρατούμενη Καρδίτσα είναι πιο κοντά. Θα πρέπει αυτό το κομμάτι της διαδρομής να είναι τα δύο τρίτα του συνόλου. Όλο και προχωράμε. Όλο και ξεθαρρεύουμε και μιλάμε. Φτάνουμε πια στους Σοφάδες, περίπου 80-90 χιλιόμετρα από την Καρδίτσα. Εδώ υπάρχει ελευθερία. Το πολιτικό σκέλος του ΕΑΜ έχει το πάνω χέρι. Είναι μια πόλη, είναι το λεύτερο κομμάτι της Θεσσαλίας. Αμέσως ο υπεύθυνος πλησιάζει και ρωτάει ποιο είμαστε. Πού πάμε. Τώρα μπορούμε να μιλήσουμε ελεύθερα. Είμαστε Εβραίοι. Ήρθαμε στην Ελεύθερη Ελλάδα. Έχουμε την προστασία των ελεύθερων Ελλήνων συνανθρώπων μας.

Μια μικρή παρένθεση. Όπου κι αν λέγαμε ή μάθαιναν ότι ήμασταν Εβραίοι, το πιθανότερο να μας έστελναν στα Άουσβιτς – ήταν το διαβατήριο για τα κολαστήρια του θανάτου. Εδώ το διαβατήριο για ζωή και ελπίδα ήταν «Είμαι διωκόμενος. Είμαι Εβραίος!».

Γράφοντας όσα γράφω, μνήμες από την αρχειοθήκη του χρόνου, πάντα νωπές, πάντα γεμάτες συγκίνηση. Το λεωφορείο σταματημένο στην πλατεία της πόλης. Ερωτήματα από πολλούς. Πώς είναι στην Αθήνα; Τα μαντάτα της κατεχόμενης Αθήνας πάντα φθάνουν. Μαύρα και σκοτεινά. Εσείς είσαστε τυχεροί.

Στους Σοφάδες μαθαίνουμε ότι δεν μπορούμε να συνεχίσουμε για Καρδίτσα γιατί οι Γερμανοί θα μπουν στην Καρδίτσα και γιατί οι αντάρτες θα αποχωρήσουν. Δεν θα δώσουν μάχες με τους Γερμανούς γιατί φοβούνται ότι αυτά τα κτήνη (γιατί άδικο έχω;), αυτά τα κτήνη είναι ικανοί να κάψουν όλη την Καρδίτσα και να εκτελέσουν όλους τους Καρδιτσιώτες. Παντού όπου περνάνε, στάχτες και κουρνιαχτό αφήνουν πίσω τους. Άρα, όχι Καρδίτσα. Τότε τι; Οι υπεύθυνοι του ΕΑΜ –είναι πια βράδυ, το κρύο πολύ, το χιονόνερο πέφτει ασταμάτητα– μας υποδεικνύουν, μας παραχωρούν μια αίθουσα

μεγάλη εγκαταλελειμμένου σχολείου. Για αύριο βλέπουμε. Όμως μας προΐδεάζουν και για το μέλλον μας, και ποια πορεία μπορούμε να ακολουθήσουμε. Όσοι είναι ικανοί και μπορούν και θέλουν μπορούν να ενσωματωθούν στο στρατό του ΕΛΑΣ. Στο λεωφορείο ήμασταν είκοσι δύο άτομα με τις οικογένειές τους. Έτσι κατάλαβαν ότι μόνο την προστασία τους μπορούσαν να μας προσφέρουν. Μας υπέδειξαν να μείνουμε στους Σοφάδες όσο θέλουμε και όσο ήταν εκεί το αντάρτικο και ο ΕΑΜ. Μας υπέδειξαν και άλλη εναλλακτική λύση και το πώς θα πρέπει να φερθούμε εάν έφθαναν οι Γερμανοί, που ήταν πιθανόν.

Μόλις εμφανιστούν γερμανικά τανκς και στρατός γερμανικός, θα αρχίσουν να χτυπάνε οι καμπάνες των εκκλησιών. Αυτό σημαίνει ότι πλησιάζει κίνδυνος. Τα γυναικόπαιδα και νέοι άνδρες θα φύγουμε προς το βουνό. Ήταν κοντά στην πόλη. Τα γερόντια θα έμεναν. Και στην ερώτηση «πού είναι οι νέοι;» άλλοι θα έλεγαν πως έφυγαν για δουλειά στα χωράφια, άλλοι πως λείπουν για δουλειές σε άλλες πόλεις. Τώρα πόσο θα ήταν πιστευτά αυτά είναι μια άλλη κουβέντα.

Ο μεγαλύτερος κίνδυνος καταρχήν δεν προερχόταν από τους Γερμανούς, γιατί αυτοί δεν ήξεραν πώς και τι για την ελληνική ζωή. Ο μεγάλος κίνδυνος ήταν οι συνεργάτες των Γερμανών, οι δοσίλογοι, τα Τάγματα Ασφαλείας, οι «ράλληδες», οι ταγματαλήτες όπως τους ονόμαζα και ονομάζω εγώ. Αυτοί ήταν Έλληνες... Αν είναι δυνατό να ήταν Έλληνες. Φορούσαν τη στολή των τσολιάδων, ήταν πιο επικίνδυνοι γιατί γνώριζαν τη γλώσσα και είχαν γεννηθεί από Έλληνες γονείς. Αυτούς φοβόμασταν όλοι!

Ο Ράλλης της Κατοχής ήταν ο πατέρας του γνωστού Ράλλη της ΕΡΕ. Αργότερα έγινε μέχρι και πρωθυπουργός της Ελλάδας. Με αυτό δεν προσάπτω καμιά απολύτως ευθύνη στον Γ. Ράλλη.

Ζάκης και Μπέκη-Αρτεμής (Αστρω) Μπατή, Αθήνα 3.5.1953.

Νίνα και Σόφη Χατζή, Τζέκος Μπατής, Αιδηψός 1957.

Κι άλλη παρένθεση. Συγχωρέστε με, συγγραφέας δεν είμαι, τραγικές μνήμες βγάζω από την προσωπική μου αρχειοθήκη. Εξήντα χρόνια περίπου μετά από τα γεγονότα που διηγούμαι, γύρω στο 1985, ο πρώην πρωθυπουργός Ράλλης, γιος του κατοχικού Ράλλη (βλέπετε, δεν πρέπει να λέμε «αμαρτίες γονέων παιδεύουσι τέκνα», αυτό δεν πρέπει αβίαστα να το λέμε), πρωθυπουργός και μέλος της Νέας Δημοκρατίας, έγραψε ένα βιβλίο από προσωπικές του μνήμες. Γράφει για την εποχή που ήταν παιδί στην Κέρκυρα και μέχρι σύγχρονα. Και για την πολιτική του σταδιοδρομία ως πολιτικού κοντά στον παππού Καραμανλή. Από τη σελίδα 285, αν θυμάμαι καλά, ως τη σελίδα 330, ασχολείται με τον πατέρα του τιμώντας τον και εξαγνίζοντάς τον και, πλαγίως, προσπαθώντας να τον δικαιολογήσει. Ποιον; Τον πατέρα του τον δοσίλογο, αυτόν που δημιούργησε τους γερμανοτσολιάδες, τα Τάγματα Ασφαλείας όπως τα ονόμαζαν.

Τότε αγανάκτησα και του θύμισα με γράμμα μου ότι έπρεπε να αποφύγει να γράψει για τον προδότη τον πατέρα του. Σε αυτό μου το γράμμα του έγραφα ότι η Ελλάδα σας ετίμησε, ώστε γίνατε πρωθυπουργός. Όντας Έλληνας Εβραίος, γνωρίζω καλύτερα από

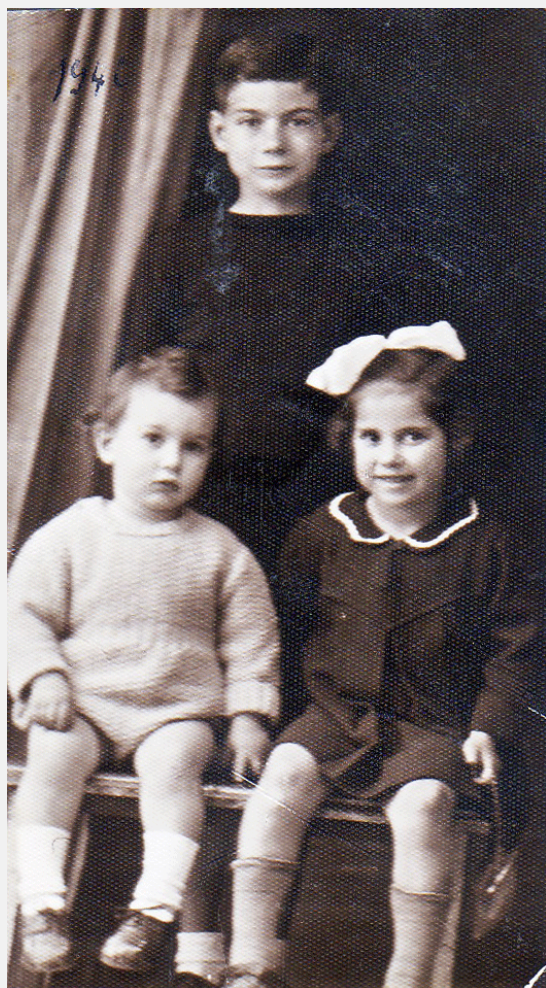

τον καθένα τι σήμαινε ο ρόλος του πατέρα σας. Θα έπρεπε να αποφύγετε να τον υμνείτε. Και μου απάντησε λέγοντας πως θα πρέπει να σκεφθώ ποια θα ήταν η Ελλάδα χωρίς την παρουσία του πατέρα του στην Κατοχή. Θα ήμασταν Αλβανία. Αυτή την απάντηση έλαβα και τελικά σημασία δεν έχει τι απάντησε εκείνος, αλλά τι εξακολούθη να πιστεύω εγώ.

Όμως, πριν συνεχίσω την οικογενειακή οδύσσεια, πάλι θα έρθω σε κάποιον που ποτέ κανένας Έλληνας Εβραίος δεν πρέπει να ξεχάσει. Τον αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό. Κάθε που περνά από τη Μητρόπολη Αθηνών, εκεί είναι στημένο το χάλκινο, ολόσωμο άγαλμά του, στέκομαι και σκύβω το κεφάλι μου, μένω λίγο άφωνος και αναλογίζομαι: Όταν ο διοικητής των Γερμανών ζήτησε τους καταλόγους με τις διευθύνσεις των Ελλήνων Εβραίων, το γεγονός μαθεύτηκε, και με πρωτεργάτη τον Δαμασκηνό έγιναν δύο μανιφέστα-επιστολές διαμαρτυρίας και εστάλησαν στην Γκεστάπο. Το ένα υπέγραψαν είκοσι δύο πρόεδροι συλλόγων και τη δεύτερη επιστολή υπέγραψε ο Δαμασκηνός. Περίπου έγραφε τα εξής: Οι Έλληνες Εβραίοι είναι ισότιμα μέλη της ελληνικής κοινωνίας, κανείς μας δεν εξαιρεί τους Έλληνες πολίτες με τη θρησκευτική τους υπόσταση, γι' αυτό και δεν πρέπει να εξαιρέσετε τους Έλληνες Εβραίους από τους άλλους Έλληνες.

Το ίδιο περιεχόμενο είχε και η διαμαρτυρία των προέδρων των άλλων συλλόγων. Η απάντηση του Γερμανού ήταν προς τον Δαμασκηνό: «Κινδυνεύετε να σας τουφεκίσω» και η απάντηση του Δαμασκηνού ήταν «Κύριοι, οι ιεράρχες δεν τουφεκίζονται, κρεμιούνται. Παρακαλώ μην αλλάξετε τη συνήθεια». Κάποια δάκρυα ευγνωμοσύνης πέφτουν στο χαρτί που γράφω. Αγαπημένα μου παιδιά, Άκη και Άρτεμις, διαβάστε και ξαναδιαβάστε αυτά που γράφω!

Συνεχίζω – στους Σοφάδες το κρύο είναι πολύ. Στο σχολείο που μας παρεχώρησαν, σε κάποιο σημείο που από τη μια πλευρά είχε τοίχο και το κεφαλάρι τοίχο, οι γονείς μας άπλωσαν το στρώμα το φάρδος μάκρος, για να χωράμε και οι πέντε. Στο κεφάλι μαξιλάρια από τρόφιμα, κολλητά ο ένας στον άλλον ζεσταινόμεσταν. Ο πατέρας μου στη μία εξωτερική πλευρά και η μητέρα μου στην άλλη εξωτερική πλευρά. Τα τρία παιδιά στη μέση – σκεπάσματα είχαμε κάτι λίγα. Δεν μπορώ να πω ότι κρυώναμε. Δεν θυμάμαι ακριβώς. Αυτά που θυμάμαι καλά είναι οι υφασματένιες θήκες (ζώνες) με τα κοσμήματα που μας ενοχλούσαν, αλλά έπρεπε να τις φοράμε πάντα κατάσαρκα, και μέσα είχαν κάτι μικροκοσμήματα και ίσως κάποια λίρα. Μη φανταστείτε τίποτα σπουδαίο, αλλά και αυτό το ελάχιστο ήταν κάτι εκείνες τις μέρες. Τα μικροκοσμήματα μας τρυπούσαν, αλλά αυτά ήταν η πιθανή σωτηρία μας.

Δεύτερη βραδιά, στον ύπνο πάνω, χτυπούσαν οι καμπάνες. Αμέσως, βιαστικά, μας έντυσαν και πεταχτήκαμε στο δρόμο. Πολύς κόσμος έπαιρνε τον ανήφορο για το βουνό, μπουλούκια

Ο Ζάκης με τα αδέρφια του, Μωρίς και Χρυσούλα, Αθήνα 1940.

Σφιχτά μας κρατούσαν τα χέρια οι γονείς μας. Πολύ σύντομα μας ειδοποίησαν ότι επρόκειτο για άσκηση ετοιμότητας και αντίδραση του άμαχου πληθυσμού. Ξαναγυρίσαμε στην αίθουσα του σχολείου. Όμως, έπρεπε να παρθούν αποφάσεις. Ζητώντας πληροφορίες, μας ενημέρωσαν οι υπεύθυνοι του κόμματος ότι καλύτερα θα ήταν να μετακινηθούμε στο Σμόκοβο. Τι ήταν, τι είναι το Σμόκοβο;

Ο χειμώνας φαίνεται ήταν βαρύς. Ό,τι πιο βαρύ και ζεστό ρούχο είχαμε μας το φόρεσαν. Το χιονόνερο άρχισε να πέφτει ασταμάτητα. Το Σμόκοβο είναι ψηλά στο βουνό, ένα σημείο που μόνον παραθεριστές πηγαίνουν. Γι' αυτό υπάρχουν μικρά ξενοδοχεία, έχει θεραπευτικά ιαματικά λουτρά. Όλη η περιοχή μυρίζει θειάφι ή κλούβια αυγά όπως λέω εγώ. Εκεί μας υπέδειξαν να πάμε. Γιατί εκεί οι αντάρτες έχουν τη Σχολή Αξιωματικών, εκεί εκπαιδεύουν τους Έλληνες για το ρόλο των αξιωματικών. Πολλοί από αυτούς είναι ήδη αξιωματικοί, από τον πρόσφατο ελληνοϊταλικό πόλεμο. Υπάρχουν λοχίες που εντάχθηκαν στις αντιστασιακές ομάδες του ΕΛΑΣ. Εκεί εκπαιδεύουν τους αξιωματικούς του ΕΛΑΣ. Άρα, πού καλύτερα;

Ο πατέρας μου συμφωνεί με κάποιον αγωγιάτη που έχει κάρο με άλογο να μας πάει στο Σμόκοβο, και άλλοι από τους είκοσι δύο που ήμασταν μαζί αποφάσισαν το ίδιο, άλλοι πήραν άλλο δρόμο. Εκεί θα ήμασταν ελεύθεροι προσωρινά, χωρίς φόβο. Άραγε θα ξανασυναντηθούμε με τους μέχρι τώρα συνταξιδιώτες μας; Θα γλιτώσουμε;

Ξημέρωμα φορτώνονται τα πολύτιμα υπάρχοντά μας στο κάρο. Το πολύτιμο στρώμα, τα σκεπάσματα, τα σακούλια με τα τρόφιμα και τα χτένια, τα υφάσματα, τα τρία παιδιά. Ο Λέων και η Νίνα. Το ίδιο και άλλες οικογένειες ή μεμονωμένα άτομα. Η μέρα βαριά, μουντή, σκοτεινή. Το χιονόνερο να πέφτει ασταμάτητα. Λες και βλέπουμε ατσίγγανους με τα κάρα να τρέχουν στα βουνά. Βέβαια, εμείς σε πολύ χειρότερη κατάσταση, γιατί αυτοί είναι οργανωμένοι, έτσι ζούνε. Οι λάσπες πολλές, όλη η οικογένεια πάνω στο κάρο. Αρχίζει η ανηφόρα. Εμείς τα παιδιά κουκουλωμένα, κουλουριασμένα, με μια κουβέρτα από το κεφάλι ως τα πόδια. Οι λάσπες όλο και πιο πολλές, η ανηφόρα όλο και πιο μεγάλη, το άλογο αγκομαχά, δεν τα καταφέρνει.

Ο αγωγιάτης ζητά και κατεβαίνουν ο Λέων και η Νίνα. Κατεβαίνουν, σπρώχνουν, κάποια κιλά λιγότερα βοηθάνε, αλλά δεν φτάνει. Κατεβαίνω κι εγώ. Σπρώχνω κι εγώ, και επιτέλους καταφέρνουμε το κάρο να βγει από τις λάσπες. Αυτό πρέπει να έγινε αρκετές φορές. Όμως σιγά σιγά προχωρήσαμε. Μεσημεριάζει πια, σε τρεις-τέσσερις ώρες θα νυχτώσει. Πρέπει να φτάσουμε στο Σμόκοβο. Το κρύο γίνεται πιο δυνατό, το χιόνι όλο και ανεβαίνει. Τέλος, ο πολυπόθητος προορισμός είναι μπροστά μας. Ξεσκεπαζόμαστε από τις κουβέρτες, επιτέλους φθάσαμε. Είμαστε στην πλατεία των Λουτρών του Σμόκοβου.

Αριστερά της πλατείας και του δρόμου είναι ένα ξενοδοχείο ευπρεπές, κάπως μεγάλο. Στην πλατεία μαζεύονται κάποιοι και μας λένε «Να εκεί ψηλά υπάρχουν πανδοχεία και γύρω γύρω από την πλατεία, αλλά κλείσανε». Η εποχή των ιαματικών λουτρών τελείωσε. Βλέπετε, τα ιαματικά λουτρά είναι μόνο για το καλοκαίρι. Πού υποδομή; Τέλος πάντων, μια μικρή ανηφοριά πεντακόσια περίπου μέτρα πάλι και, ευτυχώς, να ένα πανδοχείο μας δέχεται, είναι ακόμα ανοιχτό. Δόξα τω Θεώ, νοικιάζουμε ένα δωμάτιο κάπως μεγάλο. Επιτέλους κάτω από στέγη, υπάρχει τραπέζι, καρέκλες, στρώματα, κρεβάτια, επιτέλους μπορούμε να κοιμηθούμε. Έτσι δείχνει απέξω. Η αυγουλίλα των ιαματικών λουτρών γεμίζει τα ρουθούνια μας βρώμα. Είναι αυτά τα κλούβια αυγά, που λέω εγώ.

Η φύση προίκισε αυτή τη χώρα με πολλά καλά, όμως ποτέ δεν τα εκμεταλλευτήκαμε. Από τη μια μας προίκισε, από την άλλη μας καταράστηκε. Η Ελλάδα είναι ευλογημένη

Από αριστερά: Μπέκη, Λέων, Σοφία Μπατή, Νίνα, Λέων, Χρυσούλα Χατζή, Αθήνα 1947.

η φύση πώς τα αξιοποιούμε; Γράφω λίγα. Ποιον πλούτο προβάλλουμε; Τα ιαματικά λουτρά ακουμπούν την υγεία. Χωρίς υγεία πώς θα ανέβουν στην Ακρόπολη; Πώς θα τρέξουν στα μουσεία; Μερικά αναφέρω: Υπάτη, Μέθανα, Σμόκοβο, Καμμένα Βούρλα, Ικαρία, Αιδηψός και τόσους άλλους προορισμούς. Ποιος πολιτικός, ποιος υπουργός τουρισμού τα πρόβαλε; Αυτό το θείο δώρο. Ούτε εμείς δεν τα ξέρουμε. Δεν θέλουν κρέμασμα όλοι τους; Κάποιος Έλληνας πολίτης του Ισραήλ μου είπε κάποτε: «Εάν στο Ισραήλ είχαμε έστω ένα νησί ή έστω μια-δυο ιαματικές πηγές σαν τις δικές σας, παγκόσμιο θέρετρο θα ήμασταν!». Εμείς τι κάνουμε; Έχουμε πολιτικούς παλιανθρώπους. Τη χώρα αυτή την ευλόγησε ο Θεός. Στοπ, στοπ.

Οι δρόμοι που μένουν, εάν έρθουν οι Γερμανοί, είναι σε λίγο κλεισμένοι. Ο δρόμος που ήρθαμε συνεχίζει στη Ρεντίνα και το Καρπενήσι. Ο δρόμος επιστροφής προς Φάρσαλα και Σοφάδες... θα είναι κλειστός και τι θα επικρατεί εκεί; Ο δρόμος προς τον θεσσαλικό κάμπο, Τρίκαλα, Καρδίτσα, Βόλο από Σμόκοβο, θα κλείσει από χιόνια. Άρα είμαστε εγκλωβισμένοι στα χέρια των Γερμανών. Αυτά και πολλά άλλα βασανίζουν τους γονείς μας. Η Καρδίτσα είναι ακόμα ελεύθερη. Ο κύβος ερρίφθη, θα φύγουμε για Καρδίτσα. Βλέπετε, πάντα που ακουμπάμε στον Θεό, πάντα ο Θεός βοηθός. Πάλι μάζεμα τα υπάρχοντά μας... Τα τεντζερέδια μας, το πολύτιμο στρώμα, τα χτένια, τα δέματα με τα υφάσματα. Νοικιάζουμε καινούργιο κάρο με αγωγιάτη. Ποτέ δεν θα ξεχάσω το Σμόκοβο. Πολλά χρόνια μετά, επισκεπτόμενος το Σμόκοβο με τον άντρα της Χρυσούλας, τον Σίμο μας, το 1978, έκλαιγα κι έκλαιγα.

Κουζίνα για μαγείρεμα στο ίδιο το δωμάτιο και δόξα τω Θεώ. Πλύσιμο ρούχων στη βεράντα τωνωματίων. Τουαλέτα εξωτερική, όμως όλα καλά. Και εδώ φυσικά δηλώνουμε ότι είμαστε Εβραίοι διωκόμενοι, μια που διαλέξαμε να γεννηθούμε Εβραίοι, χριστιανοί, μωαμεθανοί και ό,τι άλλο – όπως έχω γράψει, το διαβατήριό ζωής εδώ είναι ότι είμαστε Εβραίοι, άρα καλοδεχούμενοι!

Οι γονείς μας προσπαθούν να μάθουν πού μπορούμε να μείνουμε, ποια νέα έρχονται από την Καρδίτσα, τι ακούγεται για τους Γερμανούς. Θα έρθουν προς τα δω; Πρέπει να φύγουμε; Κανείς, φυσικά, δεν είναι σε θέση να δώσει πληροφορίες. Η αλήθεια είναι ότι όσο οι αντάρτες είναι εδώ, μπορούμε κι εμείς να μείνουμε εδώ ασφαλείς. Ο χειμώνας

από τη φύση, αλλά γεννάει παλιανθρώπους και άχρηστους πολιτικούς, χωρίς όραμα, μόνο με την ιδιοτέλεια την όποια έχουν κάνει επιστήμη. Ο Κρόνος έτρωγε τα παιδιά του. Εδώ σταματώ, να μην παρασυρθώ πάλι. Ένα μικρό παράδειγμα με αφορμή τα ιαματικά λουτρά του Σμόκοβου. Δυστυχώς δεν μπορώ να αποφύγω τον πειρασμό και να γράψω κάτι για το σήμερα. Το πόσο οι πολιτικοί μας είναι κοντόφθαλμοι και μόνο το προσωπικό τους συμφέρον από κάθε πλευρά εξυπηρετούν και για το δημόσιο συμφέρον δεν δίνουν δεκάρα.

Έχουμε ιαματικά λουτρά, η φύση μας τα χάρισε. Οι αρχαίοι μας χάρισαν πολιτισμό και έργα. Αυτά που μας χάρισε

πολιτισμό και έργα. Αυτά που μας χάρισε

όσο οι αντάρτες είναι εδώ, μπορούμε κι εμείς να μείνουμε εδώ ασφαλείς. Ο χειμώνας προβλέπεται κρύος και παγωνιά παντού. Για πόσους μήνες; Πώς θα ζεσταθούμε; Υπάρχει ξυλόσομπα. Ο λόγγος έχει ξύλα. Άρα μαζεύουμε πολλά ξύλα. Πατέρας, μητέρα, παιδιά μαζεύουμε ξύλα για αρκετές μέρες. Και το φαγητό χρειάζεται ξύλα. Η μητέρα μας μαγείρισσα, πλύστρα και ό,τι άλλο κάνει μια αληθινή μάνα και νοικοκυρά. Κάτω από πολύ δύσκολες συνθήκες ο πατέρας μου με παίρνει συχνά μαζί του (είμαι δώδεκα-δεκατριών ετών) στους ντόπιους και στα κοντινά χωριά και πουλάει χτένια για ξεψείρισμα. Πού να ήξερε, ο καημένος, ότι θα του ήταν τόσο πολύτιμα, ίσως πιο χρήσιμα και από χρυσές λίρες.

Με λίγα χτένια μπορούσαμε να ανταλλάξουμε σιτάρι, λάδι, φασόλια, φακές, ρεβίθια για ένα μήνα και περισσότερο. Απίστευτο, αλλά αληθινό. Σε λίγο θα αποκλεινόμασταν. Τα μονοπάτια θα σκεπάζονταν από χιόνια, άρα και οι προμήθειες έπρεπε να είναι πολλές. Παρόλες τις δυσκολίες και τις κακουχίες και πόσες ακόμα, δόξα τω Θεώ – βλέπετε ο άνθρωπος, κι αν δεν υπήρχε Θεός, έπρεπε να τον εφεύρει. Έτσι που τα γράφω μοιάζει να πιστεύω ότι τον Θεό που μας έμαθαν τον δεχόμαστε οπωσδήποτε. Αφού δεν μπορούμε να αναιρέσουμε αυτό που μας έμαθαν, πρέπει να το δεχτούμε, και εγώ το δέχομαι με όποιες αντιρρήσεις έχω. Γιατί διαφωνώ με πολλές αρνητικές ιδιότητες με τις οποίες τον χαρακτηρίζουν. Τώρα όμως δεν θα ασχοληθώ με θεολογικά.

Πληροφορίες συγκεχυμένες, μπερδεμένες έρχονται-φεύγουν και μένουμε στο Σμόκοβο περίπου είκοσι δύο με είκοσι πέντε μέρες. Μαθαίνουμε ότι οι Γερμανοί δεν θα πάνε προς Καρδίτσα διότι δεν τους ενδιαφέρει. Αλλάξαν σχέδια. Αποφασίζουν οι γονείς μας, πριν κλείσει τελικά ο δρόμος από τα χιόνια, να κατηφορίσουμε προς Καρδίτσα, και ο Θεός βοηθός, βλέπουμε. Έχουμε γίνει, χωρίς να το θέλουμε, τσιγγάνοι, θα λέγαμε σήμερα.

Η βαρυχειμωνιά έφθασε. Ανεβαίνουμε στο κάρο μας. Φοράμε ό,τι πιο ζεστό έχουμε. Ανεβαίνουμε στο κάρο. Στο Σμόκοβο, δεν πρέπει να ξεχάσω, εδώ βρήκαμε τον Ηλία Αλκαλάη με τη γυναίκα του Άρτεμι και το γιο τους Αλέκο. Αυτοί είχαν χωρίσει ως οικογένεια. Ο άλλος γιος του έμεινε στην Αθήνα, κρυβόταν εκεί. Έφτασαν και κάποιοι Καλδερόν από Λάρισα και κάποιοι άλλοι. Όσο ήμασταν στα λουτρά του Σμόκοβου, πέρασε με προορισμό το Καρπενήσι και τη Ρεντίνα. Ένας φίλος του πατέρα μου, Γιαννιώτης, εδώ με την οικογένειά του, και αυτός για να σωθεί, φίλος του πατέρα μου, ήταν ο Ηλίας Νάχμαν, αδελφικός φίλος του πατέρα μου από τα Γιάννενα. Δεν ξέρω πώς το έμαθε ο πατέρας μου και άρχισε να τρέχει να τους βρει, αλλά δυστυχώς δεν μπόρεσε.

Άντε λοιπόν ταξιδεύουμε προς Καρδίτσα. Πάντα προσπαθούσαν να ταξιδεύουμε πρωί, φυσικά, και να φθάσουμε στον προορισμό μας πριν νυχτώσει, γιατί αλλιώς πού θα κοιμόμαστε... Οι λύκοι θα βγαίνουν για τροφή. Δεν θυμάμαι πόσες ώρες ήταν αυτή η μετακίνηση. Αυτό το ταξίδι, όσο πλησιάζαμε στην Καρδίτσα τόσο η αγωνία μεγάλωνε. Στην Καρδίτσα ζούσαν κάποια ξαδέλφια της μητέρας μου, Καπέτα. Επικοινωνία φυσικά καμιά. Πώς άλλωστε; Θα ήταν εκεί; Θα είχαν φύγει; Φτάσαμε, ε και; Άγνωστοι μεταξύ αγνώστων. Κάπου ρωτήσαμε, κάποιοι μας υπέδειξαν το σπίτι του Καπέτα.

Αν θυμάμαι καλά, κάποιος μας άνοιξε την πόρτα. Κάποιος συγγενής της μητέρας μου ήταν εκεί. Φιλιά, αγκαλιές, αλλά και ψυχρολουσία φοβούμενοι όλοι τον ερχομό των Γερμανών. Εφυγαν όλοι και έμειναν τότε στο σπίτι ένα-δυο άτομα. Άλλη ψυχρολουσία, εμείς πήγαμε για καλύτερα και εδώ ο φόβος κυριεύει. Αλλά ας κοιμηθούμε λίγο το βράδυ και το πρωί, ας ξημερώσει ο Θεός τη μέρα, και βλέπουμε. Μακροπρόθεσμα προγράμματα δεν μπορούμε να κάνουμε. Δώσε ημίν σήμερα. Εκεί μένουμε ένα εικοσιτετράωρο. Όλοι φοβούνται ότι οι Γερμανοί θα μπουν στην Καρδίτσα. Δηλαδή

όλοι φεύγουν από δω και εμείς ήρθαμε στο στόμα του λύκου. Αυτό που μας απομένει είναι να πάμε στον Βόλο. Μεγάλη πόλη είναι, σχετικά κοντά είναι. Δεν μας ξέρει κανείς, δεν ξέρουμε κανέναν. Αποφασίζουν και φεύγουμε για Βόλο.

Στον Βόλο μένει ένας άλλος Καπέτας, ξάδελφος της μάνας μου. Ο Ηλίας Καπέτας. Αυτός φτιάχνει λεμονάδες. Άνθρωπος θαυμάσιος. Άραγε θα τον βρούμε εκεί; Επιτέλους μαθαίνουμε πού μένει. Μένει κοντά στις κίτρινες αποθήκες, όπως τις λένε, πρώην καπναποθήκες. Εμείς είμαστε ακόμα Καρδίτσα. Πώς θα πάμε στον Βόλο; Υπάρχει το θεσσαλικό τρένο. Ξεκινάει από τα Τρίκαλα, περνάει από την Καρδίτσα, σταματάει στο Δεμερλί, συνεχίζει σε άλλα μέρη και καταλήγει στον Βόλο. Τα περισσότερα βαγόνια τα χρησιμοποιούν οι Γερμανοί, τα ξεσκέπαστα βαγόνια για ταγκ φορτηγά, πολεμικό υλικό των Γερμανών και επιβάτες για φτηνό εισιτήριο και για πιο πολλούς επιβάτες. Έτσι, στοιβαζόμαστε πολλοί πολλοί στα γυμνά βαγόνια. Φεύγουμε από το σπίτι του Καπέτα και φτάνουμε στο σταθμό της Καρδίτσας. Φορτώνουμε στα βαγόνια και φεύγουμε. Στο Δεμερλί μας λένε να ξεφορτώσουμε γιατί θα έρθουν και θα μπουν οι Γερμανοί. Άρα στα γυμνά βαγόνια εμείς. Φόρτωμα ξεφόρτωμα εμείς. Το Δεμερλί είναι κόμβος και συναντιέται το τρένο Αθήνα-Θεσσαλονίκη με το θεσσαλικό τρένο. Φορτώνουμε και ξεφορτώνουμε στα βαγόνια. Εκεί στη φόρτωση η μητέρα βοηθάει πρώτα τα παιδιά και μετά τα σακούλια. Και οι ταυτότητες με χριστιανικά ονόματα.

Από μηχανής θεός ένας Γερμανός, με το όπλο στον ώμο, έρχεται και βοηθάει στο φόρτωμα τη μητέρα μας. Κοιταζόμαστε έκπληκτοι. Και μάλιστα βγάζει και μας δίνει μια μικρή σοκολάτα. Είναι δυνατόν; Και όμως έγινε. Δεν θα ξεχάσω ποτέ αυτή τη χειρονομία. Δεν ήταν όλοι άσπλαχνοι. Τέλος, μετά από ώρα, αποχωρίζονται άλλα βαγόνια, προσδένονται άλλα βαγόνια στην ατμομηχανή και σε λίγο το τρένο ξεκινάει για Βόλο.

Άλλες αγωνίες, άλλες σκέψεις. Θα βρούμε τον Ηλία τον Καπέτα; Θα μας βρει σπίτι; Από την άλλη ακούγεται, από καιρό σε καιρό, ότι οι Γερμανοί χάνουν τον πόλεμο. Οι Ρώσοι έχουν αρχίσει την αντεπίθεση. Οι Γερμανοί αποδεκατίζονται στο ρώσικο χειμώνα. Από την άλλη, ο Ρόμελ στην Αφρική χάνει. Όλα τα μέτωπα είναι υπέρ των συμμάχων. Η ζυγαριά άρχισε να γέρνει προς τους συμμάχους. Εμείς από αυτά τι ξέρουμε; Αυτό που ξέρουμε είναι ότι οι Γερμανοί χάνουν, καθώς και οι συμμάχοί τους. Άρα εμείς ελπίζουμε; Θα τα καταφέρουμε ως το τέλος του πολέμου; Φυσικά αυτές οι σκέψεις γίνονται από τους μεγάλους. Αυτά που γράφω τώρα είναι συμπεράσματα και εσωτερικοί μονόλογοι, που όταν μεγάλωσα βγήκαν από το μυαλό μου. Αυτά όμως που γράφω για τα γεγονότα που έζησα είναι απολύτως αληθινά. Οι σκέψεις των γονιών μας έτσι κάπως θα ήταν φτάνοντας στον Βόλο.

Λέων Χατζής και συνάδελφοι (αργυραμοιβοί), Πλατεία Ομονοίας, Αθήνα 1941.

Ήρθε ο Ηλίας Καπέτας και μας παρέλαβε. Φαίνεται τον είχαν βρει, τον είχαν ειδοποιήσει. Πώς, ποιοι δεν ξέρω. Μας πήρε στο σπίτι του. Ήταν κοντά στη συναγωγή, που τώρα υπάρχει σαν κτίριο. Οι Εβραίοι του Βόλου είχαν πάει στον πόλεμο ή είχαν κρυφτεί με τους αντάρτες. Το σπίτι του Ηλία ήταν με αυλή, που στο βάθος είχε κάτι δωμάτια κι εκεί έφτιαχνε τις λεμονάδες. Εκεί μείναμε μόνο για μία νύχτα. Όλα ήταν επικίνδυνα. Κοντά εκεί ήταν οι κίτρινες αποθήκες, όπως της έλεγαν. Ήταν παλιές αποθήκες για καπνά, που από εκεί φόρτωναν για την Ευρώπη. Ήταν πολύ κοντά στο λιμάνι. Τώρα εκεί ήταν στοιβαγμένοι κρατούμενοι των Γερμανών. Ο θείος Ηλίας είχε φροντίσει και μας νοίκιασε ένα σπίτι στην οδό Φιλίππου Ιωάννου και Ανθίμου Γαζή. Μεταπολεμικά έχουμε πάει πολλές φορές στον Βόλο και βέβαια στο σπίτι που ζήσαμε στην Κατοχή.

Τότε στις πόλεις υπήρχε μυστικά ο ΕΑΜ, που προσπαθούσε, μεταξύ άλλων, κάθε ξένος που έφθανε και εγκαθίστατο να μαθαίνει ποιος είναι και γιατί ήρθε στον Βόλο. Ο θείος πρέπει να ήταν οργανωμένος στο ΕΑΜ. Έτσι, όταν άρχισαν να ρωτάνε και να ψάχνουν ποιοι είμαστε, από πού ήρθαμε και γιατί, τελικά, χωρίς να το ξέρουν οι γονείς μας, τους ενημέρωσε να μην ψάχνουν για το ποιοι είμαστε και πως εγγυάται αυτός για εμάς. Τους βεβαίωσε ότι είμαστε της οικογένειάς του, άρα να μην ψάξουν. Στην περιοχή που μέναμε αρμόδιος ήταν κάποιος μαραγκός Γιώργος. Έτσι, καταρχήν ήταν ο υπεύθυνος της γειτονιάς. Δεν έψαξε για μας. Όπως μάθαμε, στον Βόλο κατέβαιναν και συνεργάτες των Γερμανών, που φοβόντουσαν για το τομάρι τους, τώρα που οι Γερμανοί φαίνεται ότι έχαναν τον πόλεμο. Γι' αυτό και το ΕΑΜ συνέχιζε τις προσπάθειές του για τους νιοφερμένους.

Σιγά σιγά συνηθίσαμε το περιβάλλον και τη γειτονιά. Γνωριστήκαμε με τους γείτονες. Και συνδεθήκαμε οικογενειακά και με Βολιώτες που είχαν παιδιά στην ηλικία μας. Αναφέρω ενδεικτικά την οικογένεια Βαλαματόπουλου, την οικογένεια Αβραμίδα. Σιγά σιγά πήραμε θάρρος, μέχρι που οι γονείς μας μας έγραψαν στο σχολείο, στο γυμνάσιο.

Εδώ πρέπει να γράψω ένα περιστατικό αξιοπρόσεχτο για το πόσο είχαμε συνηθίσει και μας είχαν συνηθίσει οι γείτονές μας. Στο γυμνάσιο γράφτηκα και καταθέσαμε το ενδεικτικό το δικό μου πλαστογραφημένο, το Ισαάκ Γιάννης και το επίθετο από Χατζής Χατζηδάκης. Το μόνο που ήταν αληθινό ήταν το γυμνάσιο που εκδόθηκε και ο αριθμός μητρώου. Φυσικά δεν υπήρχε blanco, ώστε να διορθωθεί το όνομα και το επίθετο. Οι διορθώσεις φαινόταν. Όλοι οι γείτονες θα ρωτούσαν γιατί δεν πηγαίνω σχολείο. Έτσι με έγραψαν στο σχολείο. Νομίζαμε ότι θα περνούσε απαρατήρητη η αλημεία. Δεν μπορούσαν να φανταστούν οι γονείς μου ότι θα γίνονταν επαληθεύσεις από το 12^ο Γυμνάσιο Πετραλώνων όπου είχε εκδοθεί το ενδεικτικό. Τώρα τι έκανε τους γονείς μου να με γράψουν... Φαίνεται ο άνθρωπος κάτω από την πίεση των καθημερινών προβλημάτων κάνει και λάθη.

Πιο κάτω θα σας γράψω και για ένα άλλο γεγονός, που στην αλλοφροσύνη της καθημερινότητας το μυαλό δεν λειτουργεί με σκέψη αλλά αλλοπρόσαλα. Ήταν και το θέμα του πατέρα μου, έπρεπε να δικαιολογεί όλη μέρα την παρουσία του στο σπίτι. Εκεί έμαθα να ψαρεύω. Όταν δεν λειτουργούσε το σχολείο, με έπαιρνε ο πατέρας μου στη θάλασσα και ψαρεύαμε. Το σπίτι από τη θάλασσα δεν απείχε ούτε ένα χιλιόμετρο. Από κει άρχιζε η Φιλίππου Ιωάννου και ανηφόριζε έως ότου συναντήσει την Ανθίμου Γαζή. Στη μέση της διαδρομής, ανάλογα από πού ερχόσουν, υπήρχε ένα δημοτικό σχολείο. Το είχαν επιτάξει οι Γερμανοί. Είχαν γκρεμίσει μέρος του μαντρότοιχου και είχαν εγκαταστήσει τανκς με το προσωπικό. Άρα, περνάγαμε απέξω κάθε μέρα. Πολλές φορές ακούγαμε τις ερπύστριες και τις φωνές των Γερμανών. Τους είχαμε τόσο κοντά μας.

Μπορεί κανείς να καταλάβει πώς ζούσαμε; Η γερμανική γλώσσα είναι γεμάτη σύμφωνα και σήμερα ακόμα νομίζω ότι γαβγίζουν σκύλοι. Λέξεις κοφτές. Και τώρα ακόμα νομίζω, όταν μιλάνε οι Γερμανοί, είναι σαν να ακούω τσεκούρι να κόβει ξύλα. Για βγαβ. Δεν φταίνε βέβαια για τη γλώσσα τους, φταίνε για τόσα άλλα.

Στο σχολείο άρχισα να πηγαίνω κανονικά, όποτε λειτουργούσε. Σε πολλά σημεία η ζωή μας είχε πάψει να είναι ανυπόφορη. Ήταν πλέον υποφερτή. Μετά από καιρό, με φώναξε ο διευθυντής του σχολείου και μου είπε: «Πες στον πατέρα σου ότι θέλω να έρθει από δω. Θέλω να συζητήσω μαζί του». Το άκουσα με τρόμο. Τι τρέχει; Τι θέλει ο διευθυντής τον πατέρα μου; Μαζεμένος, τρέμοντας, γυρνώντας στο σπίτι, το είπα στους γονείς μου. «Ο διευθυντής θέλει έναν από τους δύο σας». Τώρα τι γίνεται; Ανακάλυψε ότι είμαστε Εβραίοι; Τίποτε καλό δεν περνούσε από το μυαλό μας. Ο πατέρας μου πάντα έβαζε μπροστά τη μάνα μου. Ήταν πιο ψύχραιμη και πάντα τη ρώταγε. Ήταν πιο ψύχραιμη και πάντα μπροστάρης. «Λέων, δεν θα πας εσύ. Θα πάω εγώ. Θα βρω κάποια δικαιολογία». Όλη τη νύχτα δεν κοιμηθήκαμε. Ήμουν δεκατριών ετών τότε. Επιτέλους ξημέρωσε.

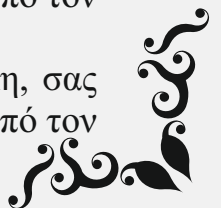
Σηκωθήκαμε παρακαλώντας τον Θεό να μας βοηθήσει. Κάθε μέρα, βράδυ στο σπίτι, ακούγαμε BBC. Οι Γερμανοί χάνουν. Εμείς όλοι κερδίζουμε ζωή. Τέλος, η μητέρα μου φτάνει στο σχολείο και κατευθύνεται στο γραφείο του γυμνασιάρχη. Λέει ποια είναι. Η μητέρα του Γιάννη Χατζιδάκη... Την μπάζουν στο γραφείο. Είναι και άλλοι καθηγητές εκεί. Ο γυμνασιάρχης ζητά συγνώμη από τους συναδέλφους του και ζητά να βγουν από το γραφείο. Καθίζει τη μητέρα μου, και αφού της μιλάει ανθρώπινα λέγοντας ότι είμαι καλό παιδί και καλός μαθητής, φτάνει στο... «Κυρία Νίνα, διαβάστε παρακαλώ αυτό το έγγραφο από το 12^ο Γυμνάσιο Αθηνών». Το έγγραφο γράφει «Εις απάντησιν του εγγράφου σας σας γνωρίζουμε τα ακόλουθα». Με κάτι τέτοιο θα άρχιζε... «Πράγματι το υπ' αριθμ. ... ενδεικτικό εκδόθηκε από το γυμνάσιό μας, αλλά τα στοιχεία, το όνομα του μαθητού; Το υπ' αριθμ. ... ενδεικτικό έχει το όνομα Ισαάκ Χατζής και όχι το όνομα Ιωάννης Χατζηδάκης».

Ο Λέων Χατζής με πελάτισσα, Αθήνα 1947.

Κεραυνός εν αιθρία, θα λέγαμε. Μεγάλη παύση και από τις δύο πλευρές. Το μυαλό της μάνας μου, πιστεύω, τρέχει τι θα πει. Η καρδιά της, νομίζω, 170 σφυγμούς. Τέλος, διακόπτει τη σιωπή και με τρεμάμενη φωνή λέει: «Πράγματι, κύριε γυμνασιάρχη, όπως γράφει το χαρτί είναι. Το έγγραφο είναι σωστό. Έχω άλλα δύο παιδιά...». Και του λέει: «Ξέρετε ο Γιαννάκης είναι παιδί που το πήραμε από τους γονείς του για να το γλιτώσουμε. Εμείς έχουμε άλλα δύο παιδιά. Εμείς τι να κάνουμε; Να φύγουμε από τον Βόλο; Πρέπει να σώσουμε τον Γιαννάκη». Αυτό νόμιζε, αυτό είπε κάθιδρη.

Σιωπή και απάντηση από τον γυμνασιάρχη. «Και όμως, κυρία Χατζηδάκη, σας μοιάζει τόσο». Και αμέσως μετά: «Μη φοβάστε. Εάν αναγκαστείτε να φύγετε από τον

Βόλο, θα σας εκδώσω ενδεικτικό με όποιο όνομα νομίζετε». Και η μητέρα μου: «Έτσι είναι. Βοηθήστε μας με τη σιωπή σας...». Τι να περιγράψω. Τι να πω; Ας είναι ελαφρύ το χρώμα που τον σκεπάζει. Τώρα σκέπτομαι αυτά που γράφω. Τώρα σκέπτομαι γιατί δεν ζήτησα σαν νέος να μάθω γι' αυτά που γράφω. Γι' αυτόν τον άνθρωπο. Γιατί δεν ζήτησα να δω το γυμνάσιο εκείνο; Μόνο το σπίτι που μέναμε παλιότερα έχω επισκεφθεί. Τίποτε άλλο. Με τις οικογένειες Βαλαματόπουλου και Αβραμίδη είχαμε πολλές καλημέρες, πολλά χρόνια μετά τον πόλεμο.

Μετά από κάποιους μήνες, κάποιο βράδυ, θα σας γράψω και για ένα άλλο ευτράπελο επεισόδιο. Είναι βράδυ, περίπου εφτά. Αυτός ο μαραγκός που μας προστάτευε, οργανωμένος στο ΕΑΜ της γειτονιάς και φίλος του θείου Ηλία, θαυμάσιος άνθρωπος, αλλά έπινε λίγο. Έπινε κρασί και τότε δεν έλεγχε τι έλεγε. Στην αυλή του σπιτιού, που ήταν κολλητά με το μαραγκούδικο που μέναμε, είχε, φαίνεται, ψιλοπιεί και ήταν εκτός ελέγχου. Όπως πήγαινε προς το σπίτι του, έξω από το υπερυψωμένο παράθυρο του σπιτιού μας άρχισε να φωνάζει «Λεωνίδα, άνοιξε. Είμαι ο Γιώργος. Άκουσε, μην φοβάσαι, δεν το λέω καμιανού». Τρελάθηκαν οι γονείς μου. Και πάλι «Λεωνίδα, δεν το λέμε καμιανού». Τι να γράψω. Φανταστείτε... Άρον άρον τον μάζεψε ο πατέρας μου και η μητέρα μου και τον μετέφεραν για λίγο πιο ψηλά, στο σπίτι, να ηρεμήσει να σωπάσει. «Γιώργο, σώπα. Γιώργο, σώπα. Γιώργο, κοιμήσου».

Άλλα που μας συνέβησαν, τα τρόφιμα τελείωναν. Ευτυχώς τα υφάσματα είχαν αξία, όπως και τα τρόφιμα. Εμείς είχαμε το ένα από τα δύο. Έλειπαν τα τρόφιμα, αλλά δεν πεινούσαμε. Κάποιο πρωινό, έρχεται πρώτη του μηνός ο παπάς να αγιάσει το σπίτι. Ήρθε. Κρατούσε στο ένα χέρι αυτό το τετζερεδάκι και το σταυρό, και στο άλλο χέρι ένα μάτσο με βασιλικό, το οποίο βουτάει και ραντίζει. Προτείνει το σταυρό στη μητέρα μου με τα φαρδιά μανίκια. Πού να τον δει η μητέρα μου... Βλέπει μόνο το τετζερέδι. Της τον προτείνει δύο και τρεις φορές. Ταραγμένη, τι να κάνει, είχε δει οι καθολικοί βουτάνε τη δαντέλα στο άγιασμα και κάνουν το σταυρό τους. Αυτό της ήρθε, αυτό έκανε. Έκπληκτος ο παπάς, αλλά τι να πει...

Άλλο ένα προ του Πάσχα. Έρχονται άλλα παιδάκια στη γειτονιά να με πάρουν να πάμε να μεταλάβουμε με τις μητέρες τους. Πού να ξέρουμε εμείς ακριβώς. Φωνάζει η μητέρα μου: «Ένα λεπτό να φάει το αυγό του κι έρχεται...». «Να φάει το αυγό του, κυρά Νίνα, Μεγάλη Βδομάδα;». Πάει κι αυτό. Πόσα πολλά μικρά, αλλά αληθινά και δύσκολα. Χρειαζόμαστε λάδι, χρειαζόμαστε σιτάρι. Στο σιτάρι το νόμισμα, νομίζω, της εποχής είναι οι οκάδες. Εφτά οκάδες σιτάρι μία οκά κρέας. Όλα υπολογίζονταν με βάση το σιτάρι. Τόσο σιτάρι τόσα αυγά.

Το τρενάκι του Βόλου, πολύ γνωστό, και τώρα λειτουργεί. Τότε άλλα βαγόνια, άλλη μηχανή. Εγώ όμως γράφω για τότε. Η διαδρομή ήταν Βόλος, Άναυρος, Αγριά, Λεχώνια. Άνω Λεχώνια, μέχρι εκεί ήταν. Μετά ήταν Γερμανοί. Το τρένο συνέχιζε Μηλιές, Γατζέα. Από τα Άνω Λεχώνια έως Γατζέα, περιοχή με ελαιώνες, άρα με λάδια. Αντάρτες. Το πρωί έφευγε το τρενάκι, το απόγευμα γύριζε. Για να φθάσεις έως τα γερμανοκρατούμενα Άνω Λεχώνια, έπρεπε να έχεις πάρει άδεια από τους τσολιάδες του Ράλλη – την οποία έπρεπε να επιδεικνύεις στους Γερμανούς, συνεπικουρούμενους από τους ταγματασφαλίτες-ταγματαλήτες. Από εκεί έως τη Γατζέα άδεια από το ΕΑΜ.

Και στις δύο περιπτώσεις έπρεπε να δώσεις εξηγήσεις πού πας. Γιατί και πώς. Για τους γερμανοτσολιάδες ότι πεινάς και έπρεπε να πάρεις ανταλλάξιμο λάδι. Στους αντάρτες πως σε άφησαν οι Γερμανοί και γιατί. Όλα επικίνδυνα. Όλα δύσκολα και επώδυνα. «Άδεια από τους ταγματαλήτες;» «Πώς θα πάτε στους αντάρτες;» «Πού είναι η άδεια και πώς σου τη δώσανε;» «Είστε δικός τους;». Παρ' όλα αυτά, αποφάσισε η

να πάμε, εκείνη κι εγώ, στη Γατζέα για λάδι. Φυσικά οι αντάρτες ζητούσαν, αλλά δεν επέμεναν για άδεια. Ήξεραν την κατάσταση. Άλλωστε δεν θα μέναμε εκεί. Επιστροφή το απόγευμα στον Βόλο.

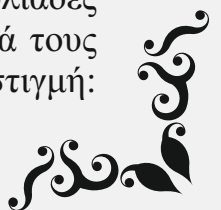
Έτσι ξεκινήσαμε με ένα μεγάλομπογαλάκι υφάσματα και ένα «τζιούμι» –δοχείο για διάφορα–, έτσι το έλεγαν στα Γιάννενα. Στο τρενάκι διάφοροι άνθρωποι. Άλλοι προσπαθώντας για τρόφιμα στα χωριά της πλαγιάς του Πηλίου και άλλοι για ό,τι νόμιζαν. Στο σταθμό των Λεχωνιών αναβρασμός. Κάτι έγινε. Κάτι συνέβη. Πράγματι, οι αντάρτες σκότωσαν κάποιον γερμανοτσολιά. Βλοσυροί, φωνάζοντας και βρίζοντας, οι ταγματαλήτες κοντρολάρουν τις άδειες της μητέρας μου. Επειδή είχε κι εμένα, δεν προκαλούσε υποψίες. Άρα λιγότερος κίνδυνος. Για τους μοναχικούς άντρες, καχυποψία, χτυπήματα, κακομεταχείριση. Μετά από πολλή ώρα αφήνουν το τρενάκι να συνεχίσει τη διαδρομή του. Τσαφ τσουφ, βογγώντας την ανηφοριά. Σταθμός Μηλιές. Άλλος αέρας, άλλο κλίμα. Λίγο γέλιο από τους ανθρώπους που πλησιάζουν το τρένο. Κάτι να πούμε, κάτι να μάθουμε. Κάποιο χαμόγελο από την Ελεύθερη Ελλάδα.

Ξεκίνημα του τρένου για το τέρμα της διαδρομής, Γάτζια. Θα θέλουν τα λίγα υφάσματα να τα ανταλλάξουν με λάδι. Θα δούμε. Φτάνοντας στη Γατζέα, λίγο η μαμά, λίγο εγώ, φορτωμένοι με το «τζιούμι» και τα υφάσματα, κατεβαίνουμε. Η Γατζέα είναι στις παρυφές του Πηλίου. Τα σπίτια είναι χτισμένα κατηφορικά, μονοπάτια κατηφορίζουν. Πρέπει γρήγορα να πουλήσουμε, πρέπει γρήγορα να ανταλλάξουμε. Το τρενάκι θα σφυρίξει στις τέσσερις. Φεύγει και επιστρέφει στον Βόλο. Καινούργιος έλεγχος, αλλά ανθρώπινος. Δείχνουμε τι έχουμε, μαζεύονται πολλοί, άντρες και γυναίκες. Αυτό εγώ τόσο λάδι, αυτό ο άλλος τόσο λάδι. Γεμίζει το γκιούμι. Έχουμε λίγα ακόμα υφάσματα. Τα ανταλλάσσουμε. Μας φέρνουν γεμάτο δοχείο. Ο χρόνος πέρασε. Αγκομαχώντας στην ανηφόρα βογκάμε, αλλά πρέπει να φτάσουμε στο τρένο. Αλίμονο άμα χάσουμε το τρένο. Τι θα γίνει με τον Λέων; Τη Χρυσούλα; Τον Μωρίς; Ξέχασα τον Νίκο. Αλίμονο.

Τώρα που γράφω, βλέπω τις εικόνες. Υποφέρω και παρασύρομαι. Υποφέρω, αλλά συνεχίζω. Εκείνες τις τραγικές εικόνες, τις τραγικές στιγμές. Κάποτε φτάνουμε. Βλέπουμε τα σκαλοπάτια του βαγονιού, αλλά δεν έχουμε δύναμη να ανέβουμε. Βαθιές ανάσες γεμίζουν τα πνευμόνια μας. Ανεβήκαμε στο παρά πέντε στο τρένο. Μέχρι που καθυστερούν το τρένο. Δεν είναι οι ίδιοι αντάρτες. Μας κάνουν ερωτήσεις, όπως το πρωί. Άντε πάλι. «Πώς σε άφησαν οι Γερμανοί;» «Μήπως είσαι δικός τους;» Τότε μπαίνουν τα διαβατήρια ζωής. «Παιδιά, είμαστε Εβραίοι. Η οικογένεια είναι στον Βόλο. Εάν δεν γυρίσουμε απόψε, θα παραδοθούν στους Γερμανούς». Μικρή παύση. Χρόνια για εμάς. «Αφήστε τους». Το τρένο σφυρίζει και αρχίζει ο κατήφορος. Πόση ανακούφιση, πόσα δάκρυα χαράς. Σταματώ για σήμερα. Δεν μπορώ να συνεχίσω το γράψιμο.

Μπορείτε να καταλάβετε την ένταση όταν έφτασε το τρενάκι, έτσι το έλεγαν, στο σταθμό του Βόλου, όταν άρχισαν οι επιβάτες να κατεβαίνουν. Τα κεφάλια αυτών που περίμεναν και τα βλέμματά τους, που γυρνούσαν να δουν τους δικούς τους. Μέσα σε αυτούς και ο πατέρας μου με τα δύο αδέρφια. Δάκρυα χαράς και δάκρυα μόνο. Ο σκοπός είχε επιτευχθεί. Τώρα έχουμε λάδι. Πολλά έρχονται στο μυαλό μου τώρα ζώντας εκείνες τις στιγμές. Οι μέρες περνάνε, οι βδομάδες περνάνε. Όλο και μεγαλύτερη αισιοδοξία ότι κοντεύουμε να ελευθερωθούμε. Σε πόσο καιρό;

Όσο οι Γερμανοί χάνουν, τόσο πιο βάρβαροι γίνονται. Όσο οι γερμανοτσολιάδες βλέπουν ότι τα αφεντικά τους χάνουν, τόσο γίνονται πιο θηριώδεις. Όλα αυτά τους φοβίζουν πιο πολύ. Ο κύριος Αβραμίδης λέει στον πατέρα μου κάποια στιγμή:

Αλμυρός είναι ανταρτοκρατούμενη περιοχή. Αποφασίσαμε να φύγουμε από τον Βόλο. Θα πάμε στον Αλμυρό. Νομίζω ότι κι εσείς πρέπει να φύγετε. Πολλά ακούγονται στη γειτονιά. Θα έλεγα ίσως να έρθετε μαζί μας τώρα. Στο τέλος ποιος ξέρει τι μπορεί να συμβεί». Ο υπαινιγμός ήταν σαφής. «Εάν έρθετε, θα σας δώσουμε ένα δωμάτιο στο σπίτι. Θα σας δώσουμε στρώματα, παπλώματα. Εσείς να πάρετε μόνο τα ρούχα σας και τα υφάσματα». Έτσι αποφάσισαν οι γονείς μας να ακολουθήσουμε την οικογένεια Αβραμίδη. Ο Αβραμίδης είχε δύο αγόρια. Το ένα, ο Τάσος, ήταν είκοσι χρόνων και το άλλο, ο Τέλης, ήταν συνομήλικός μου. Είχε και δύο κόρες, την Καίτη και τη Σοφία, που ήταν περίπου είκοσι τριών ετών.

Στο διάστημα που μείναμε στον Βόλο όλο και κάποια πράγματα αγοράζονταν. Πιάτα, κατσαρόλα, ποτήρια. Γιατί όλα τα χρειάζεται ένα νοικοκυριό. Αλλά αυτά δεν ήταν το πρόβλημα. Το πρόβλημα ήταν τα υφάσματα, δηλαδή το ανταλλάξιμο προϊόν για να ζήσουμε. Στην παραζάλη της εποχής σκέπτονται και τελικά αποφασίζουν κάτι τρελό, εντελώς τρελό. Κάτω από πλήρη σύγχυση, ο χειρότερος σύμβουλος ο πανικός. Μας ξέρουν, φαίνεται, στη γειτονιά. Ο κόσμος το 'χει τούμπανο κι εμείς κρυφό καμάρι.

Το τρένο Βόλος-Τρίκαλα λειτουργούσε καθημερινά. Έφευγε από τον Βόλο το πρωί και γυρνούσε το βράδυ. Για να είμαστε πιο ευκίνητοι, έπρεπε να απαλλαγούμε από ορισμένα βάρη. Τα υφάσματα θα μας ήταν και αργότερα χρήσιμα. Θα ήταν τα πρώτα προς πώληση στην Αθήνα. Άλλωστε ο δρόμος για να πάμε στον Αλμυρό ήταν διά θαλάσσης, με καΐκι. Τα πράγματα έπρεπε να είναι λίγα. Αργότερα θα γράψω πώς από τον Βόλο πήγαμε στον Αλμυρό. Ίσως αναρωτηθείτε πώς οι Γερμανοί με τόσον οπλισμό άφηναν πόλεις και χωριά χωρίς να πάνε. Είναι πολύ απλό. Εάν δεν τους ενδιέφεραν αυτά τα μέρη, γιατί να απασχολήσουν στρατό; Το μέτωπο της Σοβιετικής Ένωσης ζητούσε όπλα και στρατό.

Ο έλεγχος από ξηράς. Βόλος-Αλμυρός είχε πολλά μπλόκα. «Πώς και γιατί και από πού». Γι' αυτό, και για όλα, τον λόγο είχαν μόνο οι γονείς μου. Γι' αυτό και αποφάσισαν να πάω ταξίδι στα Τρίκαλα, στον παππού μου, Ισάκ Σαμουήλ, και στα αδέρφια της, Σαμουήλ και Νταβούλια, και να τους αφήσω τα υφάσματα που θα ήταν η μαγιά για μετά τον πόλεμο. Δηλαδή, αναχώρηση απόγευμα και επιστροφή. Τι σκέψεις είχαν, τι αγωνία κουβαλούσαν μόνο εκείνοι ήξεραν. Η απόφαση όμως ελήφθη.

Όταν μου δώσανε πληροφορίες πώς θα ενεργήσω, πώς και τι, ενθουσιάστηκα. Μου ανέθεσαν σοβαρή δουλειά, ε κάτι ήμουν. Βλάκας, εξιλέωση, αμυαλοσύνη, όλα αυτά μαζί; Δεν ξέρω. Τότε κυκλοφορούσαν πολλά παιδιά που τα έλεγαν «αετόπουλα». Λόγω της παιδικής ηλικίας, οι Γερμανοί και οι γερμανοτσοβιάδες του Ράλλη δεν θα πίστευαν ότι παιδιά θα μετέφεραν μηνύματα για τους αντάρτες. Αυτά πού να τα ξέρουν οι γονείς μου. Το τρένο φεύγει. Εγώ σε μεγάλη αποστολή. Έλεγχοι πολλοί. Πάντα πηγαίνω στον παππού και τη γιαγιά μου στα Τρίκαλα. Όνομα; Ας πούμε Μιχαλόπουλος. Για να τους δω ή να μείνω κοντά τους. Δεν θυμάμαι ποιες δικαιολογίες μου είχαν πει και αν έπρεπε να δίνω γι' αυτό μου το ταξίδι. Φτάνουμε κάποτε στα Τρίκαλα.

Παίρνω ένα κάρο μικρό, φορτώνω τα υφάσματα και πηγαίνω σπίτι του παππού μου. Το σπίτι είναι κλειστό. Όλη η οικογένεια Σαμουήλ έχει φύγει για ένα χωριό Κρινίτσα. Τώρα δεκαπέντε λεπτά από τα Τρίκαλα. Άντε να τους δω. Να γυρίσω θέλω. Να παραδώσω το εμπόρευμα. Δεν θυμάμαι πώς φθάνω στην Κρινίτσα. Ο παππούς, η γιαγιά έχουν φύγει. Οι θείοι έχουν φύγει φοβούμενοι κι εκείνοι. Έχει διαδοθεί πως οι Γερμανοί ζητάνε τους Εβραίους. Απογοήτευση. Επιστροφή στα Τρίκαλα. Τώρα που τα γράφω, μόνο αφηγούμαι γεγονότα. Όμως οι αδρές γραμμές της περιγραφής έχουν εκατοντάδες

σκέψεις. Πώς να ενεργήσω. Πώς να συμπεριφερθώ. Τι να λέω σε καθέναν που θα με ρωτάει. Τέλος, έχει ο θεός μου κάποιον ταβερνιάρη στα Τρίκαλα, καλόν άνθρωπο, του αφήνω τα υφάσματα. Ευτυχώς προλαβαίνω και γυρνάω εγκαίρως στο τρένο για τον Βόλο. Ανεβαίνω στο τρένο. Φεύγει. Φτάνει στον Βόλο. Αρκετοί έλεγχοι. Πηγαίνω στους γονείς μου. Θα μπορούσα να γράψω βιβλίο με αυτά. Η ευθύνη που ένιωσαν δεν περιγράφεται. Με είδαν οι δικοί μου. Πώς να περιγράψω την ευθύνη;

Χρυσούλα Χατζή, μαθήτρια, Α' Γυμνάσιο Πλάκας, 1950.

Αποφασίστηκε το ταξίδι από τον Βόλο στον Αλμυρό. Γύρισα από τα Τρίκαλα. Δύο δρόμοι υπάρχουν οδικώς. Νομίζω έγγραφα υπάρχουν πολλά μπλόκα. Όλα θα περάσουν ανώδυνα ή κάπου θα σκοντάψουμε στους ελέγχους; Και τότε τι γίνεται πάλι; Άλλος δρόμος, διά θαλάσσης, Βόλος έως την Αγχίαλο και από κει με κάρα έως τον Αλμυρό. Εδώ έχουμε άλλα προβλήματα. Πρέπει να νοικιάσεις καϊκι, όχι μεγάλο, γιατί το μεγάλο προκαλεί υποψίες. Εάν είναι μικρό, περνιέται για ψαράδικο. Δεν προκαλεί υποψίες στους Γερμανούς. Έχουν στήσει κανόνια στη δεξιά πλευρά του Παγασητικού, που είναι στεριά, και από κει στέλνουν γρήγορα σκάφη για έλεγχο (νηοψία) ή ρίχνουν με τα κανόνια για να βουλιάζουν τις βάρκες μαθαίνοντας και σκοποβολή... Άλλη φοβερή δυσκολία η φουρτούνα. Τι γίνεται; Καρυδότσουφλα μπορούν να περάσουν χωρίς να προκαλέσουν υποψίες; Οι Γερμανοί με τα κιάλια ελέγχουν το θαλάσσιο πέρασμα.

Ο καϊκτζής που αναλαμβάνει να μας πάει στην Αγχίαλο είναι γνώστης των καιρών και της θάλασσας και θα φύγουμε όταν δεν θα έχει φουρτούνα. Φαίνεται να ξέρει τη διαδρομή. Είναι θαλασσινός, ξέρει... Τέλος, ειδοποιούμαστε ότι αύριο φεύγουμε. Θα φύγουμε; Πρωί πρωί τα μαγαζία έτοιμα. Θα φύγουμε με την οικογένεια Αβραμίδη. Πιστεύουμε ότι οι Γερμανοί δεν θα μας βουλιάζουν, αφού με τα κιάλια θα δούνε γυναίκες και παιδιά από τη δεξιά πλευρά του καϊκιού. Ξεκινάμε, όπως πάντα, με τη βοήθεια του Θεού. Ο Θεός βοηθός. Η θάλασσα είναι καλή, σχεδόν μπουνάτσα. Απομακρυνόμαστε από τον Άγιο Κωνσταντίνο. Ας βάλει κι αυτός το χέρι του... Το καϊκι απομακρύνεται από την παρέα. Όσο πιο μακριά, τόσο πιο βαθιά τα νερά. Οι γονείς χαμογελάνε. Φαίνονται αδιάφοροι. Η ψυχή τους το ξέρει. Όλο και ξεμακραίνουμε. Όλο τι ωραία, τι καλά, για κοιτάζτε, παιδιά, με ωραίο καιρό ταξιδεύουμε...

Περίπου στη μέση της διαδρομής τα βλέμματα των μεγάλων αλλάζουν. Κοιτάζουν μακριά, όχι πολύ μακριά, ψηλά στο βουνό. Φαίνεται ότι περνάμε τη Σκύλα και τη Χάρυβδη. Καλά προχωράμε. Απομακρυνόμαστε από την μπούκα του κανονιού, όπως λέει και η λαϊκή μούσα. Κάθε που αφήνουμε δεξιά το βουνό, κάθε που το κεφάλι πιο δεξιά, απομακρυνόμαστε από τον κίνδυνο. Λίγο ακόμα, λίγο ακόμα το «πρατ-πρατ». Ευτυχώς δεν καταλαβαίνει τίποτα. Ρυθμικά χτυπάει. Χτυπάει καλύτερα από την καρδιά μας. Προχωράμε αργά, αλλά σταθερά. Το καϊκι είναι προπολεμικό. Οι ανάγκες των ανθρώπων μέσα στην Κατοχή... Λες και το καταλαβαίνει και η καρδιά της μηχανής και χτυπάει ρυθμικά.

Μέχρι τις τρεις τα ξημερώματα έχουμε ξεφύγει κάθε κίνδυνο. Να μακριά, πολύ μακριά μέσα στην πάχνη, να που ξεχωρίζει η στεριά. Να εκεί είναι η Αγχίαλος, στο

βάθος στεριά. Ο καπετάνιος έχει μάτι γερακιού. Τώρα τα γέλια είναι αληθινά. Το προσποιητό χαμόγελο έδωσε στο βλέμμα αισιοδοξία. Το καΐκι όλο και πλησιάζει τη στεριά. Κάποια στιγμή, η πλήρη του προχωράει πάνω στο μόλο. Εκεί στέκεται κάποιος και μας χαιρετάει με υψωμένο το χέρι. Ανταποδίδουμε όλοι το χαιρετισμό. Η μηχανή δουλεύει όλο και πιο αργά, «πρατ-πρατ» πιο αργά, ακουμπάει στο μόλο. Φτάσαμε. Γλιτώσαμε. Ο Τάσος φιλάει πρώτα τον πατέρα και τα αδέρφια του και μετά όλους εμάς. Τα μάτια είναι δακρυσμένα. Από ευτυχία, όχι δάκρυα απελπισίας. Φορτώνεται πάλι ένα κάρο που είχε φέρει ο Τάσος ο Αβραμίδης. Η Αγχίαλος τότε είναι ένας άνυδρος ξερότοπος, λες και είμαστε στη Σαχάρα. Για μας είναι ο παράδεισος. Χαρές, σφιχταγκαλιάσματα. Καθαρό βλέμμα. Νιώθουμε ελεύθεροι. Είμαστε ελεύθεροι.

Αργά, αλλά σταθερά, το κάρο μας φέρνει στην πόλη του Αλμυρού. Εκεί, στην άκρη της πόλης, πριν από έναν μεγάλο χώρο, υπάρχουν πολλά πανύψηλα πλατάνια. Εκεί τελειώνει και ο δρόμος από την πόλη. Εκεί η μία πλευρά είναι γεμάτη σπίτια. Σε αυτή την όμορφη άκρη είναι το σπίτι με δύο δωμάτια που νοίκιασαν για μας. Στο άλλο κομμάτι του σπιτιού μένουν οι σπιτονοικοκυραίοι. Ο ένας είναι ο δάσκαλος, ο Σωτήρης, και ο άλλος, ο Κώστας, έφτιαχνε παπούτσια. Μείναμε οικογενειακοί φίλοι και μετά τον πόλεμο. Εκεί μαθαίνουμε τα καλά μαντάτα. Οι Γερμανοί χάνουν τον πόλεμο. Ο ρώσικος στρατός, ο στρατός της Σοβιετικής Ένωσης, θριαμβεύει. Βρίσκεται κοντά στο Βερολίνο. Από την άλλη, οι Αγγλοαμερικάνοι προχωράνε. Ανεβαίνοντας προς Ιταλία, λίγο πριν τη Νορμανδία, τσάκισαν τους Γερμανούς. Το τρίτο Ράιχ κατέρρευσε. Τον Μουσολίνι με τη φιλενάδα του, την Πετάρτσι, τους κρέμασαν ανάποδα οι παρτιζάνοι. Οι χιλιοβασανισμένοι στα στρατόπεδα του Άουσβιτς-Μπιργκενάου σκελετοί, που δεν μπορούν ούτε τα μάτια τους να κουνήσουν, ελευθερώνονται από τους Ρώσους. Το δέος των στρατιωτών το είδαμε στα φιλμ της εποχής. Όλη η Ευρώπη χαίρεται.

Εμείς είμαστε στον Αλμυρό. Κάθε μέρα μας φέρνει πιο κοντά στην ελευθερία. Κάθε μέρα και για μας είναι πιο χαρούμενη μέρα. Σύντομα θα βρεθούμε όλοι μαζί στα σπίτια μας. Τότε θα μετρηθούμε και θα μετρήσουμε τις πληγές μας. Θα προσπαθήσουμε να γιάνουμε τις πληγές μας. Προς το παρόν τραγουδάμε. Τι να πρωτοθυμηθώ. «Εμπρός ΕΛΑΣ ΕΛΑΣ για την Ελλάδα», «Μαύρα κοράκια με νύχια γαμψά», τη Βέμπο. Η ζωή ξαναρχίζει, αρχίζει πάλι. Εμείς στον Αλμυρό ζούμε κάτι το πρωτόγνωρο. Ο ένας αγαπάει τον άλλον. Η ελπίδα γίνεται καθημερινός τρόπος ζωής. Εδώ θα αναφέρω ένα προσωπικό περιστατικό, που δεν μπορώ να ξεχάσω.

Όπως όλα τα παιδιά, είχα φτιάξει κι εγώ μια σφεντόνα. Ποτέ δεν αγάπησα τα όπλα, ούτε τα κυνηγετικά. Πολλά παιδιά προσπαθούσαν, σημάδευαν και χτυπούσαν κανένα πουλάκι. Εγώ σημάδευα και πέταγα την πέτρα πολύ μακριά. Στόχος μου ήταν να φεύγει μακριά από κει που σημάδευα. Κάποια φορά, εκεί στα πλατάνια, η πέτρα έφυγε από τη σφεντόνα. Έφτασε ψηλά και χτύπησε ένα πουλάκι. Το πουλάκι, χτυπημένο, άρχισε να πέφτει από το πλατάνι. Εκείνη τη στιγμή, και πριν να πέσει στη γη, άρχισαν να χτυπάνε οι καμπάνες χαρμόσυνα. Οι καμπάνες των εκκλησιών χτυπούσαν χαρμόσυνα όπως την Ανάσταση. Έφυγαν οι Γερμανοί, ήμασταν ελεύθεροι. Εμείς οι Έλληνες, εκείνη τη στιγμή, ήμασταν ελεύθεροι. Κι εγώ σκότωσα ένα πουλάκι... Όλη η οικογένεια, ο Λέων, η Νίνα, εγώ, η Χρυσούλα, ο Μωρίς (Νίκος) ζήσαμε. Όλη η οικογένεια έζησε. Ο παππούς σας, όμως, σκότωσε ένα πουλάκι...

Ζάκης Χατζής, Αθήνα 2014.

Στις γιορτές των Δικτωρίων
του εαυτού και να δεις
7-11-2014
Ζάκης Χατζής

Ζάκης και Μπέκη Χατζή, Αθήνα 2004.

Μπέκη Χατζή, Αθήνα 2012.

Ζάκης Χατζή, Αθήνα 2000.

Μπέκη Χατζή, Αθήνα 2014.

Ζάκης και Μπέκη Χατζή, Αθήνα 2009.

Ζάκης και Μπέκη Χατζή, Αθήνα 2001.

Ζάκης και Μπέκη Χατζή, 50 χρόνια γάμου, Αθήνα 2003.

Ζάκης και Μπέκη Χατζή, Αθήνα 2013.

Ζάκης και Μπέκη Χατζή, Αθήνα 2014.

Ζάκης Χατζής
Ένα παιδί στην Κατοχή
© Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, 2016

Συντονισμός έκδοσης: Ζανέτ Μπαττίνου
Επιμέλεια έκδοσης: Ελένη Μπεζέ
Εξώφυλλο, γραφιστικός σχεδιασμός: Χάγια Κοέν
Υπεύθυνη επικοινωνίας: Ελίζα Σολομών

Νίκης 39, 105 57 Αθήνα
Τηλ.: 210 32.25.582
Φαξ: 210 32.31.577
info@jewishmuseum.gr

